

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZAD İQTİSADI ZONLARIN REGIONLARIN İNKİŞAFINA VƏ YERLİ
ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ TƏSİRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Bayramov Pünhan Eldar

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2020-ci il**

**“AZAD İQTİSADI ZONLARIN REGIONLARIN İNKİŞAFINA VƏ
YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ TƏSİRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 - Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 112

Magistrant:
Bayramov Pünhan Eldar oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. müəl. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə Oqtay qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən, Bayramov Pünhan Eldar oğlu and içirəm ki, “Azad iqtisadi zonların regionların inkişafına və yerli özünü idarəetməyə təsiri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZAD İQTİSADI ZONALARIN REGIONLARIN İNKİŞAFINA VƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Elmi işin seçilmiş mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəratində, müasir ümumdünya proseslərində azad iqtisadi zonalar, maliyyə və iqtisadi rifahın əsas özəyi kimi daha böyük rol oynayır və daha çox inkişaf etməkdə olan yüksək texnologiyalara diqqətini cəmləyir və iqtisadi həyatının bütün sahələrini köklü şəkildə dəyişir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi regional inkişafda və yerli öznü idarəetmədə mühüm əhəmiyyətə malik olan azad iqtisadi zonaların rolu, mövqeyi və sosial-iqtisadi əhəmiyyəti haqqında təhlil aparmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Materialların qiymətləndirilməsi zamanı analiz, sintez, həmçinin iqtisadi-müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, grafik-statistik tədqiqatlar üsullarından, E-Views 9 proqram analizlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azad iqtisadi zonaların yaradılmasına dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncam və qərarları, Dövlət Statistika Komitəsinin, Sumqayıt Sənaye parkının statistik göstəriciləri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat zamanı əsas məhdudiyyətlər mövzuya aid statistik bazanın çatışmazlığı, yerli azad iqtisadi zonalarda nəticələrin tətbiq edilməsinə dair informasiya bazasının yetərsizliyi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Azad iqtisadi zonaların yaradılmasında, iqtisadi zonanın fəaliyyət mexanizmləri və eyni zamanda onlardan regional və yerli inkişafda daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan verən proqram – məqsədli yanaşmadan istifadə alqoritmi təklif olunmuşdur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Bu araşdırmanın nəticələrinin tətbiqi, sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqisinə və onun əlverişliliyinin çoxaldılmasına, həmçinin yeni zonaların açılmasına təsir edərək tədris zamanı istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: iqtisadi zona, regional, inkişaf

THE IMPACT OF FREE ECONOMICS ON REGIONAL DEVELOPMENT AND LOCAL SELF-GOVERNANCE

SUMMARY

The actuality of the research: The relevance of the chosen topic of the research is that in modern Azerbaijan, in a market economy, free economic zones play a greater role in modern global processes as the core of financial and economic well-being and focus more on developing high technologies. radically changes their fields.

Purpose and tasks of the research: : The main purpose of the study is to analyze the role, position and socio-economic significance of free economic zones, which are important in regional development and local self-government.

Used research methods: Analysis, synthesis, as well as economic-comparative analysis, generalization, graphical-statistical research methods, E-Views 9 software analysis were used during the evaluation of materials.

The information base of the research: Decrees and decisions of the President of the Republic of Azerbaijan on the establishment of free economic zones, statistical indicators of the State Statistics Committee, Sumgayit Industrial Park.

Restrictions of research: The main limitations of the study are the lack of a statistical database on the topic, the lack of information on the application of results in local free economic zones, etc. **Scientific novelty and practical results of the research:** In the creation of free economic zones, the mechanisms of operation of the economic zone, as well as a program-algorithm using a targeted approach that allows them to be used more effectively in regional and local development.

The novelty and practical results of investigation: The application of the results of this study can be used in teaching, influencing the development of entrepreneurial activity and increasing its profitability, as well as the opening of new zones.

Keywords: *economic zone, regional, development*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
AİZ	Azad İqtisadi Zona
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
TİM	Türkiyə İxracatçılar Məclisi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAF SİSTEMİNDƏ AZAD İQTİSADI ZONALARIN FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	13
1.1. Regional inkişaf sistemində azad iqtisadi zonaların mahiyyəti və fəaliyyət mehanizmləri	13
1.2. Azad iqtisadi zonaların təsnifatı və onların effektiv işləməsi şərtləri.....	21
1.3. Regionların inkişafında azad iqtisadi zonaların sosial-iqtisadi əhəmiyyəti və yerli özünü idarəetməyə təsir mexanizmləri.....	27
II FƏSİL. AZAD İQTİSADI ZONALARIN REGIONLARIN İNKİŞAFINA VƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	35
2.1. Beynəlxəq təcrübədə azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına təsirinin ölkə nümunələri ilə müqayisəli təhlili.....	35
2.2. Azad iqtisadi zonaların regionlarda biznes mühitinə və yerli özünü idarəetmə təsirinin təhlili	55
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA YARADILACAQ AZAD İQTİSADI ZONALARIN REGIONLARIN İNKİŞAFINA VƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ POTENSIAL TƏSİR İMKANLARININ TƏHLİLİ VƏ TƏKLİFLƏR	63
3.1. Azərbaycanca azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə əlaqədar iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin və fəaliyyətlərin təhlili	63
3.2. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında azad iqtisadi zonaların potensial təsir imkanlarının təhlili və qiymətləndirilməsi	67
3.3. Azad iqtisadi zonaların Azərbaycanda yerli özünü idarəetmələrin inkişafına potensial təsir imkanlarının təhlili.....	72
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	79
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	82
Cədvəllərin siyahısı.....	86
Şekillərin siyahısı.....	86
Diaqramların siyahısı.....	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir şəraitdə resublika regionlarının inkişafı mürəkkəb iqtisadi vəziyyətlə xarakterizə edilir. Dərin sistemli böhran milli iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə toxunmuş və təxirəsalınmaz həlli tələb edilən çoxlu problemlər toplanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının bu durumdan çıxarılması üçün regional inkişafın ən səmərəli yollarının işlənməsi və onların reallaşdırılması mexanizminin müəyyən edilməsi zərurətdir. Bu problemin həllinin təşviqinə qadir amillərdən biri bizim baxışlarımıza görə azad iqtisadi zonaların yaradılması olub, milli iqtisadiyyatın liberallaşdırılması şəraitində bazara transformasiyasının vacib sürətlənməsi vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Dünya mütəxəssislərinin qiymətləndirmələri üzrə xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimli iqtisadi zonaların yaradılması, öz məhsulunu səmərəli ixrac etməyə qadir, istehsalat potensialı və xidmət dairəsinin formalaşmasına və inkişafına yönəlmiş, ayrı – ayrı ərazi və regionların qüvvədə olan və perspektiv inkişaf istiqamətidir. Azad iqtisadi zonalar (yaxud xüsusi iqtisadi zona) özünün yüksək iqtisadi, sosial və siyasi səmərəliliyini bir çox dünya regionlarında göstərmişdir.

Dissertasiya müxtəlif iqtisadi dövrlərdə müxtəlif sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması üzrə dünya və yerli təcrübənin təhlili əsasında sərbəst iqtisadi zonaların regionların sosial-iqtisadi inkişafına və yerli öznü idarəedilməyə təsirinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu problemin inkişafı dünya iqtisadiyyatının coğrafiyası, beynəlxalq iqtisadiyyat, nəzəri işlərə, ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsindən dövlətlər və ali dövlət qurumlarının miqyasına qədər müxtəlif səviyyələrdə olan təsərrüfat subyektlərinin praktik təcrübəsinə əsaslanır.

Azad iqtisadi zonalar (AİZ) - beynəlxalq əmək bölgüsünün yeni (qlobal) modelinin ən geniş formalarından biri, dünyanın ən geridə qalan bölgələrini və ölkələrini ölkələr arasında ticari, iqtisadi, elmi və texniki əməkdaşlığın sonsuz dünyasına daxil olmaq üçün lazım olan səviyyəyə çatdırmaq üçün hazırlanmışdır.

Elmi işin seçilmiş mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şərtlində, müasir ümumdünya proseslərində azad iqtisadi zonalar, maliyyə və iqtisadi rifahın oazisləri kimi daha böyük rol oynayır və daha çox inkişaf etməkdə olan yüksək texnologiyalara diqqətini cəmləyir. Şübhəsiz ki, SİZ (Sərbəst İqtisadi Zonalar) cəmiyyət həyatının bütün sahələrini köklü şəkildə dəyişir. O, özü ilə təkcə əhəlinin maddi rifahını, əlavə iş yerlərini, inkişaf etmiş infrastrukturunu, iqtisadi inkişafın sürətlənməsini gətirmir, həm də özü ilə mümkün ekoloji problemləri, cinayətkarlığın səviyyəsinin artmasını və iqtisadiyyatın kölgə sektorunun güclənməsini də gətirir. Onların fəaliyyətinin mənfi nəticələrini qabaqcadan təxmin etmək və bacardıqca minimuma endirməyə çalışmaq lazımdır. Məhz buna görə də SİZ-in yaranma və fəaliyyət sahəsindəki dünyəvi və yerli təcrübəsinin ən yaxşı nümunələrinin, xüsusən də bu cür iqtisadi təzahürlərin yaradılmasının dönüşsüz olaraq gətirib çıxara biləcəyi bölgə həyatındakı nəticələr və dəyişikliklərin hərtərəfli tədqiqi çox önəmlidir.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar zamanı SİZ problemləri demək olar ki, aşkar edilmir, yəqin ki müxtəlif sosial-iqtisadi, təbii və geo-siyasi şərtlər altında müxtəlif SİZ növlərinin funksionallığının şərtlərinin hərtərəfli təhlilinə tətbiq edilən metodiki yanaşma zəif ifadə edilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına və yerli özünü idarəetməyə təsiri məsələsinə xarici və yerli iqtisadi tədqiqatçılar kifayət qədər araşdırmışlar. Dissertasiya mövzusunun tətqiq edərkən ingilis müəlliflərindən Adam A. Ambroziak, Christopher A. Hartwell, Kim Y., Nyakabawo W., Willemijn de Jong, Zeng D.Z., Peter L, rus müəlliflərindən Puşkin A.V., Bogdanov. I. G., Guseva, I. A., Mixailenko M. N.; Jilkina A.N., Gritsyuk O. Y., Pryazhnikova Y. Пушкин А.В., Богданов. И. Г., Гусева, И. А., Миксайленко М. Н.; Жилкина А.Н., Грицюк О.Ю., Пряжникова Ю. Atürk müəlliflərdən Eğilmez Sevgin, azəri müəlliflərdən R.T. Abutalıbovun,

A.Ş.Şəkərəliyevin, Ş.T.Əliyevanın və b. monoqrafiya və elmi məqalələrindən istifadə olunmuşdur.

Bununla belə, tətqiq olunan problemin regional mexanizmləri, regional inkişaf sistemində azad iqtisadi zonaların yeri və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi, regionların və yerli idarəetmənin inkişaf səviyyəsinə onların təsiri dərəcəsi hələ iqtisadi –metodik ədəbiyyatda öz əksini müfəssəl şəkildə tapmamışdır. Müasir iqtisadi şərait azad iqtisadi zonaların tətqiq olunmasında yeni yanaşmalar, onların fəaliyyət təcrübəsinin analizi və ölkə sosial-iqtisadi həyatında təsir mexanizmlərinə dair tövsiyələrin işlənməsi gərəkliyə və bunlara müvafiq olaraq işin məqsədi və vəzifələri müəyyən edilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi regional inkişafda mühüm əhəmiyyətə malik olan azad iqtisadi zonaların rolu, mövqeyi və sosia-iqtisadi əhəmiyyəti haqqında təhlil aparmaqdır. AİZ-in dünya və ölkə təcrübəsində yaradılması və fəaliyyəti təcrübəsinə tətqiq edərək bu əsasda regionların və yerli öznü idarəetmənin inkişafının stimullaşdırılması üçün onlardan səmərəli istifadə olunması imkanlarını təyin etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məsələləri olaraq aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Regional inkişaf sistemində azad iqtisadi zonaların mahiyyəti eyni zamanda fəaliyyət mehanizmlərinin tətqiq olunması;
- Azad iqtisadi zonaların təsnifatı və onların effektiv işləməsi şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi
- Regionların inkişafında azad iqtisadi zonaların sosial-iqtisadi əhəmiyyəti və yerli özünü idarəetməyə təsir mexanizmlərinin araşdırılması
- Beynəlxalq təcrübədə azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına təsirinin ölkə nümunələri ilə müqayisəli təhlilinin aparılması
- Azad iqtisadi zonaların regionlarda biznes mühitinə və yerli özünü idarəetmə təsirinin təhlil olunması;

➤ Azərbaycanca azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə əlaqədar iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin və fəaliyyətlərin təhlili edilməsi

➤ Azərbaycanca yaradılacaq azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına və yerli özünü idarəetməyə potensial təsir imkanlarınına dair təkliflərin hazırlanması;

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat obyektini azad iqtisadi zonalar, predmetini isə bu zonaların regionların inkişafına və yerli özünü idarəetməyə təsirinin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Materialların qiymətləndirilməsi zamanı analiz, sintez, həmçinin iqtisadi-müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, qrafik-statistik tədqiqatlar üsullarından, E-Views 9 proqram analizlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın məlumat bazasını AR-nın bəzi qanunları, AR Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və başqa bir sıra aktlar, o cümlədən DSK-nin rəsmi informasiyaları, hesabatları və s. təşkil edir. İnformasiya bazası tədqiqatın normativ bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat zamanı əsas məhdudiyyətlər mövzuya aid statistik bazanın çatışmazlığı, yerli azad iqtisadi zonalarda nəticələrin tətbiq edilməsinə dair informasiya bazasının yetərsizliyi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyini müəyyən edən müddəalar aşağıdakılardır:

- azad iqtisadi zonaların təkamülünü təhlil edilərək, onların təşkili və inkişaf mərhələləri müfəssəl şəkildə araşdırılmış, dünya və yerli təcrübə sahəsində sistemləşdirilmişdir;

- nəzəri və praktik baxımdan məlum azad iqtisadi zonaların kompleks şəkildə araşdırılaraq təsnifatı verilmişdir;

- AİZ – rin yaradılmasında, iqtisadi zonanın fəaliyyət mexanizmləri və eyni zamanda onlardan regional və yerli inkişafda daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan verən proqram – məqsədli yanaşmadan istifadə alqoritmi təklif olunur;

- Azərbaycanca xüsusi iqtisadi zonalarının yaradılması metodikası əsaslandırılaraq təklif edilir.

Müəyyən olunmuş ərazidə (ölkə, bölgə) AİZ-IN fəaliyyətinin hüquqi normalarından və tənzimləyici çərçivəsindən asılı olaraq AİZ-in səmərəliliyinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatda əldə olunan nəticələr, təkliflər və tövsiyələr yerli öznüidarəetmə orqanlarında, regional icra hakimiyyəti orqanlarında və digər müvafiq dövlət strukturlarında, həmçinin təsərrüfat subyektlərinin özündə XİZ – in təşkil olunması və fəaliyyət mexanizminin qurulmasında istifadə oluna bilər. Həminin öşin nəticə və təkliflərindən AR regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı həyata keçiriləcək tədbirlərin və yaxud proqramların həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər, AR-da biznes ilə məşğul olan dövlət dəstəyinə ehtiyacı olan hər hansı şirkətlərdə tətbiq edilə bilər. Bu araşdırmanın nəticələrinin tətbiqi, sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqisinə və onun əlverişliliyinin çoxaldılmasına, həmçinin yeni zonaların açılmasına təsir edərək tədris zamanı istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAF SİSTEMİNDƏ AZAD İQTİSADI ZONALARIN FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Regional inkişaf sistemində Azad İqtisadi Zonaların mahiyyəti və fəaliyyət mezanizmləri

Azad İqtisadi zonalarvə ya Sərbəst iqtisadi ərazilər müxtəlif ölkələrin ticarət və ticarət idarələri tərəfindən təyin olunmuş xüsusi iqtisadi zonadır. Bu termin şirkətlərin iqtisadi fəaliyyətini təşviq etmək üçün çox yüngül və ya ümumiyyətlə vergi tutulmayan sahələri təyin etmək üçün istifadə olunur.

Regionların muxtariyyətinin inkişafı və böyüməsi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və ticarətin artması ilə əlaqədar onların tanınma dərəcələrinin artmasını nəzərdə tutur. Bu variantlardan biri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və ticarətin dövlət (və ya özəl) tənzimlənməsinin müəyyən bir növü kimi azad iqtisadi zonadır. Dünyadakı Sərbəst İqtisadi Zonalar pulsuz - ticarət, liman, iqtisadi, bank və ya rüsumsuz ticarət mağazaları və anbarları əhatə etməlidir. Ümumiyyətlə, onlar sənaye ixracatını stimullaşdırmaq, valyuta gəlirlərini artırmaq və yeni iqtisadi metod və mexanizmləri sınaqdan keçirmək üçün laboratoriya olaraq istifadə olunan iş yerlərini hazırlamaq üçün hazırlanmışdır. Bütün Azad İqtisadi Zonaların daha bir əlverişli xüsusiyyəti əlverişli investisiya mühitinin - bu və ya digər ölkədə (müvafiq bölgədə) qalan iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən ümumi rejimlə müqayisədə gömrük, vergi, maliyyə imtiyazları və inzibati güzəştlərdir.

Çox vaxt siyasi sabitlik, investisiya zamanəti, infrastruktur keyfiyyəti, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti kimi amillər xüsusi olaraq əhəmiyyətlidir. Belə bir azad zonanın lokallaşdırılması milli strategiyanın vacib elementidir və müəyyən bir ərazi üçün regional siyasətin inkişafında vacib bir yanaşmadır. Bu, müasir texnologiyaların verilməsi üçün şərait yaratmaqla yanaşı, birbaşa xarici investisiyaların köçürülməsi və müəyyən iqtisadi bölgələrin inkişafının sürətlənməsi üçün istehsalın, xüsusən də yüksək texnoloji məhsulların istehsalının təşkili ilə dünyada tanınan formalardan

biridir. Azad İqtisadi Zonalar regional inkişaf üçün vacib bir vasitədir. Dünya standartlarına uyğun bu cür azad zonalar üçün ən vacib lokalizasiya tələbləri aşağıdakılardır: (https://www.researchgate.net/publication/329925411_THE_ROLE_OF_FREE_ECONOMIC_ZONES_FOR_THE_DEVELOPMENT_OF_THE_REGIONAL_ECONOMY)

- iqtisadi inkişaf və planlaşdırma konsepsiyası ilə müşayiət olunan bölgədəki siyasi və iqtisadi sabitlik;

- nəqliyyat sisteminin və rabitə sisteminin yaxşı qurulması, dəmiryol və rabitə mərkəzinə yaxınlıq;

- ekoloji cəhətdən təmiz, fiziki planlaşdırmanın yüksək standartı;

- İl ərzində bütün fəsillər üçün etibarlı infrastruktur - nəqliyyat, su, enerji;

- bazara giriş - əhəmiyyətli bir üstünlüklə vacib bazarlara güzəştli giriş;

- elektronika və mühəndislik sahəsində xidmət üçün ilkin şərtlərlə inkişaf etmiş maliyyə və bank infrastrukturu;

- tələb olunan işçi qüvvəsi, aşağı əmək dəyəri, bu sahədə inkişaf etdirilə bilən sənayenin növünü əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirən istehsal ixtisası;

- inkişaf etmiş bir istehsal infrastrukturu və bitki iqtisadiyyatı olan mövcud bir sənayenin mövcudluğu;

- zonanın yaxşı təşkili və ümumi koordinasiya;

- ənənə və yüksək ixtisaslı kadrların iştirakı ilə yüngül sənayenin inkişafı üçün şərtlər yüksək keyfiyyətli istehsal və rəqabət qabiliyyəti üçün bir şərtidir.

Azad İqtisadi Zonalar (Xüsusi İqtisadi Zonalar) ixrac sənayesi üçün əlverişli şərait yaradan iş təşəbbüsüdür. Dünyadakı Azad İqtisadi Zonalar arasında ümumi prinsip beynəlxalq ticarəti cəlb etmək istəyidir:

- vergi güzəştləri və ya ərazi daxilində səviyyəsinin kəskin azaldılması;

- ixrac mallarını istehsal etmək üçün istifadə olunan mal və xidmətlərin rüsumsuz idxalı;

- zonada valyuta ticarəti üzərində nəzarətin asanlaşdırılması;

- mükəmməl bankçılıq, anbar və digər xidmətlər;

➤ əraziyə asanlıqla daxil olmaq (rabitə infrastrukturu) və s.

Bu maddənin məqsədləri üçün Azad İqtisadi Zonalar və Xüsusi İqtisadi Zonalar ifadələrini sinonim kimi istifadə oluna bilər. Xüsusi İqtisadi Zonalar (XİZ) son onilliklər ərzində göbələk kimi çoxalmaqdadır. BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD), dünyada 4800-dən çox XİZ olduğunu təxmin edir. Sərbəst Zonalar, dövlət qurumunun bölgədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə ev sahibliyi edən ölkənin müntəzəm siyasətindən fərqli olaraq təklif etdiyi coğrafi bölgələrdir. Bu təşviqlərin xarakterini nəzərə alaraq, təyin olunmuş zonaların çox vaxt bölgə üçün və ya ondan kənarda da böyümə dirəkləri kimi işlədiyi deyilir (Willemijn de Jong, 2013).

AİZ-lər ümumiyyətlə xüsusi təyinatlı iqtisadi fəaliyyətlər üçün ayrılmış və əksər hallarda ölkənin qalan hissəsinə tətbiq olunanlardan fərqli olan xüsusi tənzimləmə və sistemlər vasitəsilə dəstəklənən bir ölkənin coğrafi baxımdan təyin olunmuş əraziləri kimi müəyyən edilmişdir. Fikrimizcə, xüsusi iqtisadi zonalar xarici investorları cəlb etmək və sənayeləşməni artırmaq üçün istifadə olunan coğrafi baxımdan təyin olunmuş ticarət sahələridir. XİZ-lərdəki fiziki infrastruktur və müasir qurğular ölkədəki sənaye proseslərinin modernləşdirilməsinə öz töhfəsini verə bilsə də, investorların diqqətini çəkmək üçün yumşaq infrastruktur vacibdir. Onların ümumiyyətlə ölkənin digərlərindən fərqlənən ticarət qanunları var və şirkətlərə əməliyyatların qurulması üçün vergi güzəştləri təklif olunur (Kim Y, 2015: s.145). Pulsuz zonaların ilk örnəyi olaraq pulsuz limanlar qəbul edilə bilər. Onlar qədim zamanlardan bəri dünya tarixində tanınıb və Aralıq dənizi hövzəsində minlərlə il əvvəl ticarətçilər siyasi qeyri-müəyyənlik, dəyişən iqtisadi şərtlər və yerli proteksionizm şəraitində əməliyyatları üçün qorunma və stimullaşdırıcı qurumlar və ərazi məkanları kimi mövcud olublar. İlk pulsuz rüsumsuz zonalar antik dövrdən fəaliyyətə başladı - Delos adası ilk pulsuz limanlardan biridir. Bu limanların mahiyyəti ticarət və xidmət fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif imkanların təmin olunduğu coğrafi ərazidir.

İlk Azad Zonalar XVI əsrin sonlarında Aralıq dənizi sahilləri boyunca meydana gəldi. İllər ərzində azad ticarət zonaları anlayışı əhəmiyyətli təkamül keçirdi. XVIII-XIX əsrlərdə Asiyada müstəmləkə genişlənməsi Gibraltar, Sinqapur və Hong Kongda sərbəst zonaların yaranmasına səbəb oldu. Əvvəlcə ən çox əhəmiyyət ticarət və anbar əməliyyatlarına aid edildi. Əksər hallarda mal üzərində hətta kiçik emal əməliyyatları qadağan edilmişdir. İlk istehsal sahəsi 1959-cu ildə İrlandiyanın Şannon Hava limanında, ixrac yönümlü sənaye zonalarına yola salındı. Şannon hava limanı sahəsindəki uğurlar Tayvan, Koreya, Filippin, Malayziya və Mavritaniyada oxşar status bölgələrinin yayılmasına səbəb oldu. Bu illər ərzində, 1970-ci illərdə ABŞ və Braziliyada əsasən idxal yönümlü zonalar mövcud idi. Braziliyanın Manaus şəhərində tropik kənd təsərrüfatı modelinin pilot layihəsi kimi fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatının əsas işi olan rüsumsuz bir zona var. 1978-ci ildə Çin dörd xüsusi iqtisadi bölgə yaratdı. Cənubi Koreya, Azad Zonanın yaradılması haqqında qanun qəbul edən ilk ölkədir (1 yanvar 1970). Şərqi Avropa ölkələrində Azad İqtisadi Zonaların hüquqi əsası 1980-ci illərdə qurulmuşdur. Macarıstanda 1982-ci ildə Maliyyə Nazirliyinin əmrinə əsasən ilk birgə istehsal sahələri yaradıldı. Polşada 1988-ci ildə azad iqtisadi zonalar haqqında qanun qəbul edildi. İlk zonalardan biri Szcecin limanıdır. Rusiyada sərbəst iqtisadi zonalar üçün hüquqi əsaslar 1990-cı illərin əvvəllərindən hazırlanmışdır. Baltik dənizi, Qara dəniz və Sakit okean sahil bölgələrində ilk təcrübi zonalar qurulur. Keçmiş Yuqoslaviyada 1985-ci il qanunu ilə Azad İqtisadi Zonalar inkişaf etdirilir. Rumıniyada Azad İqtisadi Zonalar üçün şərtlər Dövlət Şurasının 1978-ci il tarixli qərarı ilə müəyyən edilir. Bolqarıstanda Azad İqtisadi Zonalar üçün 1987-ci ildə hüquqi baza quruldu. İş şəraitindən, ölkə infrastrukturundan, hökumətin nəzarəti və coğrafiyasından asılı olaraq sektorlara xas və ya çox məhsul ola biləcək müxtəlif növ XİS-lər vardır (Nyakabavo.V, 2014: s.85).

Müasir sərbəst iqtisadi zonaların inkişafı əsasən 3 mərhələdən keçir: ilkin inkişaf belə - Klassik Sərbəst Zonaları - (saxlama və ötürmə sahələri) alır. Onlar şirkətlərə gömrük rüsumlarından və digər dövlət vergi və rüsumlarından azad olan mallarla

malların saxlanması, yoxlanılmasına, qablaşdırılmasına, etikətlənməsinə və köçürülməsinə imkan verir. İndi dünyada bu tip 200-dən çox kiçik pulsuz zonalar mövcuddur. Azad İqtisadi Zonaların inkişafının ikinci mərhələsi Azad Sənaye Zonalarının və ya ixrac ixrac sahələrinin yaranması ilə əlaqədardır. Bu tip ilk sərbəst bölgə 1959-cu ildə Şimali İrlandiyanın Şannon şəhərində yaradıldı və hazırda 8000-dən çox insan çalışır və ölkə ixracının 20% -ni təşkil edir. Bu gün 145-dən çox oxşar sahə dünyanın 40-dan çox ölkəsində fəaliyyət göstərir. Əksər şirkətlər bu ərazilərdə istehsal, yığma və qablaşdırma üçün yarımfabrikat komponentləri idxal edir və sonra hazır məhsullar əsasən Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-a ixrac edirlər. Üçüncü mərhələ yaranan Kompleks Sərbəst Zonalar (azad limanlar, xüsusi iqtisadi zonalar və məlumat emalı sahələri) aiddir. 1955-ci ildə, Baham adaları hökuməti, Goliam Bahama adasında 138.888 hektar ərazidə özəl sektorun inkişafını dəstəkləmək üçün rüsumsuz bir rejimə, vergi güzəştlərinə və immiqrasiya rahatlığına icazə verdi (maliyyələşdirmə beynəlxalq hava limanının, dərin dəniz limanının, istehsalat zavodları, intensiv turizm və yaşayış sahələri olan sənaye parkının inşasına yönəldilmişdir). Bu integrasiya olunmuş sənaye və maliyyə sahələri Azad İqtisadi Zonalarda uğur nümunəsidir. Kompleks Sərbəst Zonalar ayrıca xarici sərmayə cəlb etmək, yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etmək və texnologiyanın ötürülməsini artırmaq üçün qurulan Xüsusi İqtisadi Zonalar adlanır (1978-ci ilin əvvəlində Çin dörd belə sahə yaratmışdır). 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər Çindəki bu sahələr 9 milyard dollardan çox vəsait cəlb etmişdi. Son illərdə yeni bir növ Azad İqtisadi Zonalar, məlumat emalı sahələri meydana gəldi. Birincisi Montego Körfezi (Yamayka) şəhərində yaradılıb və xarici informasiya sənayesini cəlb etmək üçün hazırlanmışdır (Peter L 2013). Azad İqtisadi Zonaların fundamental faydaları onların ticarət və investisiya siyasətinin alətləri rolundan irəli gəlir. Bu statik faydalar ixtisaslaşma və mübadilə nəticəsində əldə olunan qazancın nəticəsidir. Üstəlik, bu gün AİZlər daha çətin bir mühitdə fəaliyyət göstərir. Yeni sənaye inqilabı ilə əlaqədar bölgələr, rəqabət üstünlüklərini yenidən nəzərdən keçirməli olacaqlar, çünki ənənəvi

yerli üstünlüklərin əhəmiyyəti azalır. Eyni zamanda, AİZ-lər Davamlı İnkişaf Məqsədlərini irəli sürən daha sosial və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli bir şəkildə iş fəaliyyətlərini davam etdirməlidirlər. Bu çağırışlar xüsusi iqtisadi zonaların modernləşdirilməsini tələb edir (Zeng D.Z.,2015).

Beynəlxalq sənədlərdə azad zonalar daha çox coğrafi ərazilər olaraq təyin olunur, burada məhsuldar sektorlar tərəfindən qoyulan ənənəvi məhdudiyyətlər ləğv edilir. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, milli səviyyədə qurulmuş bir neçə sərbəst zona modelini müəyyənləşdirə bilərik:

- ərazi baxımından məhdud, əsas coğrafi və iqtisadi vəziyyəti, təhlükəsiz infrastruktur və inzibati əraziləri olan az sayda effektiv fəaliyyət sahəsi;

- Sayı məhdudlaşdırılmadan ərazi məhduddur, lakin çox vaxt kiçik ərazilərdir;

- Ərazisi məhdud olan böyük ölçülü bir neçə sahə;

- Azad şəhərlər, limanlar;

- Müəyyən bir inzibati ərazinin və ya bütövlükdə bir ölkənin ərazisində sərbəst zona statusunun yaradılması. Qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, bütün rüsumsuz və iqtisadi zonalarda aşağıdakı fəaliyyətlərə icazə verilir: malların idxalı və ixracı; biznes məşğul olmaq; malların istehsalı və emalı üzrə fəaliyyət göstərmək; bank və digər maliyyə əməliyyatları; malların anbarda saxlanması və sair (Peter. L 2013: s.196).

- XİZ-lər xarici sərmayələrin cəlb edilməsi və asanlaşdırılması, yerli firmaların global dəyər zəncirlərinə inteqrasiyası, ixrac yönümlü böyümənin təşkili və məşğulluq yaradılması üçün sənaye infrastrukturuna və xidmət təminatçısı kimi qəbul edilə bilər. Bir çox ölkələr üçün bu zonalar sosial-iqtisadi inkişafın vacib vasitəsidir. Onlar geniş sənaye sektorlarına başlamağa və texnologiyaların yerli iqtisadiyyata ötürülməsini təşviq etmək üçün geniş şəkildə yerləşdirilir və ümumi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına, xarici investisiyaların həyata keçirilməsi üçün əməliyyat xərclərinin azaldılmasına, işin asanlaşdırılmasına və inzibati prosedurların, o cümlədən əməliyyatlar qurmaq tələb olunan vaxtın artırılmasına töhfə verə bilər [5]. Sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması təşəbbüsü müxtəlif idarə və təşkilatlardan gələ

bilər. Makedoniya və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində Azad İqtisadi Zonaların yaradılması təşəbbüsü hökumətə məxsusdur. Litvada sərbəst iqtisadi zonanın yaradılması təkliflərini hökumətə təqdim edən mərkəzi hökumət, rayon və ya bələdiyyə məclisi tərəfindən təşəbbüs edilə bilər. Belçikada bu, yerli şirkətin və ya xarici şirkətin yerli şöbəsinin təşəbbüsü ilə əlaqələndirici mərkəzlərin güzəştli sxemindən faydalanmaq üçün səlahiyyətli orqanlara müraciət edir. ABŞ qanunlarına görə, təşəbbüs İdarə Heyətinə tətbiq olunan korporasiyaya aiddir. Çində əyalət və muxtar vilayət hakimiyyəti tərəfindən Azad İqtisadi Zonalar yaradılır. Belarusiyada Azad İqtisadi Zonaların yerli icra və dispoziisiya orqanlarının təklifi ilə olduğu vəziyyət eynidir. Moldova, Monqolustan və Hindistanda sərbəst iqtisadi zonalar mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları və ya Nazirlər Kabinetinə təklif verən fərdi iqtisadi operatorlar tərəfindən yaradılır. Filippində yerli hakimiyyət orqanları və yaxud da mərkəzi hökumət xaricində özəl qurumlar tərəfindən bir ərazinin yaradılması üçün xüsusi bir rejim mövcuddur. Çin, uzunmüddətli iqtisadi dəyişikliklərə nail olmaq üçün AİZ-lərdən istifadə baxımından ən uğurlu ölkələrdən biridir. İlk mərhələdə qanunlar, tənzimləmələr, vergi, torpaq, əmək, maliyyə, gömrük, immiqrasiya və s. daxil olmaqla, bazar yönümlü iqtisadi islahatlarla sınaqdan keçirmək üçün dörd zona ilə başladı. Uğurlu olduqdan sonra zona proqramı və müvafiq islahatlar tədricən aparıldı xalq arasında daha çox şaxələnmiş formalarda yayıldı və bəzi zonalar, yüksək texnoloji sənaye parkları kimi daha mürəkkəb gündəliyi ilə dizayn edildi. Çoxsaylı sənaye qrupları ilə birlikdə, AİZ-lər ÜDM-ə, məşğulluğa, ixracata və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə vermişdir (Zeng D.Z.,2015) .Təhlil göstərir ki, XİZ-lər Polşada ən az inkişaf etmiş bölgələrin inkişafına güclü müsbət təsir göstərmiş, nisbətən daha zəngin olanlarda isə təsir zəif və ya həтта mənfi olmuşdur (Adam A. Ambroziak, Christopher A. Hartwell, 2017: s.147).

Azad İqtisadi Zonalarda müxtəlif məhdudlaşdırıcı və ya qadağan olunmuş fəaliyyətlər də mövcuddur. Məsələn, Belarusiya, Litva, Makedoniya və Moldova

qanunları sərbəst zonalarda silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrin istehsalı, saxlanması, emalı və satışını qadağan edir. Belarusiya, Litva və Makedoniyada radioaktiv materialların istehsalı, emalı, saxlanması və zərərsizləşdirilməsi qadağandır. Makedoniyada radioaktiv material iqtisadi zonaya yalnız sənaye, tibbi və elmi məqsədlər üçün gətirilə bilər. Belarusiya və Litvada narkotik maddələr və güclü zəhərli maddələrin, narkotik tərkibli və yüksək zəhərli maddələrin olduğu bitkilərin istehsalı, saxlanması və satışı qadağandır. Bu iki ölkədə təhlükəli yoluxucu xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanların müalicəsi qadağandır. Bundan əlavə, Belarusiya və Litvanın Azad İqtisadi Zonalarında qiymətli kağızlar, əskinələr, sikkələr və poçt markalarının istehsalı qadağandır. Hər iki tərəfin qanunvericiliyi mətbəələrin, radio və televiziyanın texniki dəstəyi istisna olmaqla, radio və televiziya proqramlarının hazırlanması və yayımlanmasını qadağan edir. Makedoniyaya daxili qanunlara və beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq əqli mülkiyyətin qorunmasını pozan məhsul və xidmətlər istehsal etmək qadağandır. Bu ərazilərdəki işçilər tərəfindən birbaşa istehlak üçün malların satılması istisna olmaqla, ABŞ, Latviya və Litvadakı sərbəst zonaların əraziləri pərakəndə ticarətdə qadağandır. Digər ölkələrin - Belçika, ABŞ, İtaliya, Hindistan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Monqolustan, Estoniya, Sloveniya, Filippin və Fransa qanunlarında qadağan olunmuş fəaliyyətlərin açıq siyahısı yoxdur. İtaliya, Hindistan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Makedoniya, Monqolustan və Fransada iqtisadi bölmələr müəyyən müddətə və müəyyən şərtlər daxilində vergi ödəməkdən tamamilə azaddırlar. Çində iqtisadi vahidlər müəyyən miqdarda vergi bazasından azad edilir. Latviya və Sloveniyanın qanunvericiliyi yalnız vergi dərəcəsinin azaldılmasını nəzərdə tutur. Litva və Moldovada qarışıq rejim mövcuddur. Bəzi ölkələr əmlak vergisindən toxunulmazlıqdan azad olurlar. Latviya, Makedoniya, Monqolustan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Fransada torpaq və əmlak vergisinə görə vergi tutulmur. Əlavə dəyər vergisindən (ƏDV) tamamilə və ya qismən azad olmaq ABŞ, Çin, Latviya, Monqolustan və Moldova qanunvericiliyinə əsasən verilir. Sloveniyada məhsul ixracı üçün lazım olan obyektlərin, istehsal xammalının

və xidmətlərin və ya digər sahədəki səlahiyyətli fəaliyyətlərin idxalı üçün sıfır vergi dərəcəsi verilir. Qanunvericilik araşdırması ABŞ-da, İtaliya, Hindistan, Monqolustan və Moldovada müəyyən şərtlərdə aksiz rüsumlarının azad edilməsi və ya azaldılmasının nəzərdə tutulduğunu göstərdi. Filippində, qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, ərazidəki qurumlar vergi ödəməkdən azaddırlar.

Nəticə olaraq Azad iqtisadi zonalar dünyanın müxtəlif bölgələrində sənayeləşmə və regional iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. Coğrafi yerləşmə, dövlət müəssisələri və təbii sərvətlər də bölgə fərqlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

1.2. Azad iqtisadi zonaların təsnifatı və onların effektiv işləməsi şərtləri

Dünya praktikasında sərbəst iqtisadi zonaların geniş çeşidləri mövcuddur, onların hər biri yuxarıda göstərilən ümumi xüsusiyyətlərin məcburi olması ilə yanaşı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusiyyət bir çox amillərdən AİZ-ın yerləşdiyi ərazinin yeri, konfiqurasiyası, ölçüsü göstərməlidir; istehsalın və digər mənbələrin mövcudluğu və keyfiyyəti; bu ehtiyatların həyata keçirildiyi təbii, iqtisadi və digər şərtlərin xüsusiyyətləri; dövlətin özünün və AİZ-nın - yaradılmasında qarşıya qoyduğu vəzifələr; vəzifələrini yerinə yetirmək və məqsədlərinə çatmaq üçün ona həvalə etdiyi funksiyalar; iqtisadi zonada dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş iqtisadi fəaliyyət növü; ərazinin milliliyi) və hər bir vəziyyətdə onların birləşməsindən qaynaqlanır.

AİZ-lər müxtəlif meyarları seçərək sisteməlik olaraq təsnif edilə bilər. AİZ adlandırılan ərazi tipi, yalnız say baxımından üstünlüyə malik deyil, həm də dünya iqtisadiyyatında daha çox dominant rol oynayır. Bu araşdırmada, AİZ yalnız AİZ-in ərazi tipini - tipik AİZ-ləri göstərir.

AİZ-lərin ərazi və rejim növləri. Ərazi tipli AİZ-lər, bu ölkənin başqa yerlərində olduğundan daha yaxşı təlim keçmiş insanlarla təchiz edilmiş yüksək keyfiyyətli infrastrukturlu və inzibati obyektləri olan xüsusi qurulmuş bir əraziyə sahibdirlər. Digər tərəfdən, bu növ, çox sayda müəssisəyə AİZ rejiminin müxtəlif

maliyyə, pul və inzibati imtiyazlarının təşkili və paylanması böyük texniki çətinliklərdən qaçınır. Bu müəssisələr çox fərqli yerlərdə və çox fərqli şərtlərdə fəaliyyət göstərsələr bu onlar üçün daha çətin olacaqdır. Bu tip AİZ-in daxili iqtisadiyyatla gömrük nəzarəti siyasətindən asılı olaraq iki alt növü vardır: açıq və anklav növü. Anklav növü, qapalı gömrük nəzarəti siyasətinin daxili iqtisadiyyatla açıq tipə nisbətən daha az birbaşa əlaqəsi olması üçün ciddi şəkildə müəyyən edilmiş bir zonadır. Açıq növ gömrük nəzarətinin xüsusi bir siyasətini (qapalı gömrük nəzarəti olmadan) həyata keçirir və ciddi şəkildə müəyyən edilmir və ya daxili iqtisadiyyatdan ayrılır. Buna görə onun daxili iqtisadiyyatla anklav tipindən daha çox birbaşa əlaqəsi var (https://unctad.org/en/PublicationChapters/diaeia2019d2a7_en.pdf).

Rejim tipli AİZ, müəyyən meyarları yerinə yetirdikləri müddətdə, qəbul edici ölkənin hər yerində yerləşən firmalara müəyyən üstünlüklər verir. Bu tip AİZ yalnız ərazi tipli xüsusi bir hal olduğu üçün azad iqtisadi zona deyil, yalnız azad iqtisadi rejimdir. Rezerv tipli ərazi tipindən fərqli olaraq rejim növü yerli iqtisadiyyatla güclü bir əlaqə inkişaf etdirməyə və xarici firmalara öz fəaliyyətləri üçün optimal yeri sərbəst seçməyə imkan verir. Sənaye siyasətinə əsasən rejim tiplərini sərbəst ixrac yönümlü fabrik, sərbəst anbar və yüksək texnologiyə bölmək olar. Lakin ərazi tipli AİZlər daxili iqtisadiyyatın qalan hissəsi ilə heç bir əlaqə olmadan anklav olaraq qalırlar. Sadəcə, rejim tipli AİZ-lərdən daha az əlaqə mövcuddur. Bundan əlavə, rejim növü ərazi tipi ilə birlikdə ola bilər və ya da bunun qarşılığında inkişaf edə bilər. Məsələn, bəzi zəif inkişaf etmiş ölkələrdə, AİZ-lərin məqsəd və rolları dəyişdikcə, bir çox təşviq və imtiyaz zonalardan kənar ərazilərə tətbiq edildi

Ərazi AİZ-lərinin tipoloji təsnifatı. Sənaye sektoru, təkamül mərhələsi, yer və inkişaf mərhələsinin əhəmiyyətindən asılı olaraq, ərazi tipli AİZ-ləri ticarət, istehsal, xidmət, elmi əsaslı, hərtərəfli və sərhədyanı sərhəd zonalarına bölmək olar.

Cədvəl 1: Azad iqtisadi zonaların təsnifatı

Ticarətə əsaslanan A İZ-lər I Nəsil	İstehsalə əsaslanan AİZ-lər II Nəsil	Xidmətə əsaslanan AİZ-lər III Nəsil
• Ödənişsiz liman • Pulsuz şəhər / dövlət • Bağlı ev zonası • Gömrük sərhəddi anbar • Gömrükdən azad zona • Gömrük zonası • Rüsumsuz zona • Vergidən azad ticarət zonası • Vergidən azad zona • Azad ticarət zonası • Xarici ticarət zonası • Pulsuz sərhəd zonası • Tranzit Zona • Ötürmə zonalar • Pulsuz frontier zonası	• Rüsumsuz ixrac emal zonası • İxrac azad zonası • İxrac emal zonası • Pulsuz ixrac emal zonası • Pulsuz ixrac zonası • Pulsuz istehsal zonası • Sənaye ekspozisiya zonası • Sənaye azad zonası • İnvestisiyaların təşviqi zonası • Birgə müəssisə zonası • Pulsuz müəssisə zonası • Birgə sahibkarların hip bölgəsi • Güzəştli ixrac zonası • Maquiladoras • İdxal emal zonası • Kənd təsərrüfatı ixracının emalı zona • Pulsuz kənd təsərrüfatı zonası • İqtisadi və texnoloji inkişaf zonası	• Pulsuz peşə zonası • Pulsuz xidmət zonası • Pulsuz bank zonası • Pulsuz sığorta zonası • Pulsuz qırmızı işıq zonası • Pulsuz mərc zonası • Pulsuz tibb zonası • Pulsuz turizm zonası

Mənbə: Eğilmez, Sevgin 2017: s.260

1979-cu ildə çinli alim Ping AİZ-ləri iki nəslə böldü. O, Asiya təcrübəsinə əsaslanaraq 1960-cı illərin sonlarında İxrac Emal Zonalarını 1-ci nəsil və 1980-ci illərin sonlarından sonra Çinin Xüsusi İqtisadi Zonalarını 2-ci nəsil AİZ kimi qəbul etdi. Uonq və Çu, Fəza ölçüsünə və iqtisadi sektorlarına görə beş fərqli nəsil təsnifatını təsnif etdilər: Gömrük zəmanətli anbarlar, İxrac Emal Zonaları, Xüsusi İqtisadi Zonalar, Çərçivə dərəcəsi və Hərtərəfli Azad Ticarət Zonaları. Uonq və Çu iqtisadi sektorları Azad Ticarət Zonalarının təsnif edilməsinin ən vacib meyarları hesab etdilər, lakin bu modelin üç problemi var. Birincisi, gömrükdə bağlanan fabriklər kimi Azad Ticarət Zonalarının rejim tipi İxrac Emal Zonaları və Xüsusi İqtisadi Zonalar kimi ərazi tipli AİZ-lə qarışdırıldı. İkincisi, xronoloji ardıcılıq meyar kimi qəbul edilmədi. Məsələn, AzadMəhsul və Azad Ticarət Zonası, XİZ-lərdən daha

uzun bir tarixə sahibdir, lakin XİZ-lərdən daha gənc görünmələri üçün bu modeldəki mövqeləri onlardan kənardır. Üçüncüsü, bu model 1970-ci illərin sonlarından bəri daha populyarlaşan elm yönümlü park və sərhədyanı AİZ-lər kimi yeni AİZləri istisna edir. Yuxarıda göstərilən tədqiqatlara və 1980-ci illərdən bəri Çin alimlərinin çoxsaylı araşdırmalarına əsaslanaraq, iqtisadi sektorlar və xronoloji nizam AİZləri təsnifləşdirmək üçün iki faydalı meyardır. Sənaye sektoruna görə və iqtisadi sərbəstlik və coğrafi cəhətdən müəyyən edilmiş sahə kimi ümumi xüsusiyyətlər fonunda, AİZ-lər ticarət, istehsal, xidmət, elmi əsaslı və əhatəli AİZ və bir çox alt növ kimi beş əsas növə daxil ola bilər.

Cədvəl 2: Azad iqtisadi zonaların təsnifatı

Elm əsaslanan AİZ-lər IV Nəsil	Hərtərəfli AİZ-lər V Nəsil	Sərhədsiz AİZ-lər VI Nəsil
• İnkubator • Tədqiqat parkı / sahəsi • Tədqiqat üçbucağı • Texnologiya parkı • Elm parkı / Elmi park • Yüksək texnologiya parkı • Elm əsaslanan park • Elm və texnologiya parkı • Elm əsaslanan sənaye parkı • Texnologiya inkişaf parkı • Yeni və yüksək texnoloji inkişaf parkı • Elm şəhəri / Elmi şəhər • Texnopolis • Akademik şəhər • Silikon kəndi / Silikon adas	• Azad zona • Azad iqtisadi zona • Xüsusi iqtisadi zona • Hərtərəfli azad liman • Hərtərəfli azad ticarət zonası	• Böyümə üçbucağı • Sərhədsiz iqtisadi əməkdaşlıq zonası
		Millətlərarası Regional İqtisadi İntegrasiya
		Dünya İqtisadi İntegrasiyası

Mənbə: Eğilmez, Sevgin, 2017: s.260-264.

AİZ-lərin (iqtisadi sektorlar) təkamülünə görə, ticarət əsaslı, istehsal əsaslı, xidmət mərkəzli, elmi əsaslı, hərtərəfli AİZ və sərhədyanı AİZ-lər daxil olmaqla altı nəsilə təsnif edilə bilər. Bu terminologiyanın linqvistik təsviri tanınmış nomenklaturaya əsaslanır: elmi əsaslı park (cədvəl 1).

Dünya praktikasında azad iqtisadi zonaların təşkilinə iki əsas yanaşma - rejim (funksional) və ərazi (fəza) yanaşması mexanizmi mövcuddur. Praktik baxımdan isə ən çox ərazi yanaşmasından istifadə olunur. Təşkilatın bu cür formasında tədqiq edilən zonaya bütün müəssisələrin - rezidentlərin təsərrüfatçılığın güzəşt rejimində istifadə edilən ixtisaslaşdırılmış zona kimi baxılır. Ərazi məhdudiyyəti bu tip zonaların əsas xarakteristikalarındandır.

Sərbəst iqtisadi zonaların aşağıdakı növləri fərqləndirilir: gömrük zonaları; rüsumsuz alış-veriş sahələri; gömrükdən azad zonalar; azad ticarət zonaları; xarici ticarət zonaları; iş sahələri; texniki və iqtisadi inkişaf zonaları; yeni və yüksək texnologiyaların inkişaf zonaları; elmi və sənaye parkları; ixrac-istehsal zonaları; azad sənaye zonaları; dəniz mərkəzləri; pulsuz bank zonaları; turizm mərkəzləri və s.

AİZ iqtisadi məsələlərin həllində müstəqilliyi genişləndirmiş, xarici idarəetmə və milli sahibkarlar üçün xüsusi idarəetmə rejimi və iqtisadi fəaliyyət üçün güzəştli şərtlər daxilində olan milli ərazinin bir hissəsidir.

Azad iqtisadi zonaların təsnifatı 4 meyarə uyğun aparılır: 1. Fəaliyyətin təbiəti ilə.

2. Qlobal və milli iqtisadiyyata integrasiya dərəcəsinə görə.

3. Sənaye üzrə.

4. Mülkiyyətin təbiətinə görə (Puşkin A. V., Bogdanov. I. G., 2014: s.52).

I. Fəaliyyətin xarakteri ayırd edir:

1. *Azad ticarət zonaları* , daxil olmaqla, güzəştli iqtisadi rejim qurulan ərazinin məhdud əraziləridir. xarici iqtisadi fəaliyyət. XVII - XVIII əsrlərdə meydana çıxdılar. Onların funksiyaları malların idxalı, saxlanması, çeşidlənməsi, qablaşdırılması və daşınması səviyyəsinə endirilir. Bəzən xarici malların az miqdarda emal edilməsi, sonradan təkrar ixrac üçün icazə verilir. FTA beynəlxalq hava limanlarında rüsumsuz dükanları və güzəştli ticarət rejimi olan pulsuz limanları (limanları) əhatə edir.

2. *İxrac-sənaye və ya sənaye-istehsal zonaları*. Onlar 2-ci nəsil zonalarına aid edilir, ticarət zonalarının təkamülü nəticəsində ortaya çıxdılar, nəinki mallar, həm də kapital idxal etməyə başladılar və nəinki ticarət, həm də istehsal fəaliyyəti ilə məşğul oldular.

Sənaye istehsal zonaları ixrac və ya idxal əvəzedici məhsulların istehsal olunduğu xüsusi gömrük rejimi ilə ərazidə yaradılır. Bu zonalar əhəmiyyətli vergi və maliyyə güzəştlərinə malikdirlər.

3. *Elmi və sənaye parkları və ya texnoloji-innovasiya zonaları*. Onlar 3-cü nəslin zonalarına aiddir (XX əsrin 70-80-ci illəri). Vahid vergi və maliyyə üstünlüklərindən istifadə edən milli və xarici tədqiqat, dizayn, tədqiqat və istehsal şirkətlərini cəmləşdirirlər.

Belə zonaların ən çox sayı ABŞ-da (texnoparklar), Yaponiyada (texnopolislər), Çində (yeni və yüksək texnologiyaların inkişafı zonaları) fəaliyyət göstərir. Rəqabətli yüksək texnoloji məhsulların inkişafı və istehsalını təşkil edirlər.

4. *Xidmət sahələri* müxtəlif maliyyə, iqtisadi, sığorta və digər xidmətlər göstərən firmalar üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin güzəştli rejimi olan ərazilərdir (Gritsyuk O. Yu., Pryazhnikova Yu. A, 2012).

Xidmət zonalarına dəniz zonaları (OZ) və vergi sahələri (NG) daxildir. Əlverişli pul-maliyyə, maliyyə rejimi, yüksək səviyyədə bank və kommersiya sirləri və dövlət tənzimlənməsinə sadıq olan sahibkarları cəlb edirlər. Bu sahələrdə bankçılıq, sığorta işi cəmləşir, ixrac-idخال əməliyyatları, daşınmaz əmlak əməliyyatları, etimad və məsləhət fəaliyyəti onlar vasitəsilə həyata keçirilir (Guseva, I.A.:2018: s.96).

Vergi sahələri OZ-dən fərqlənir ki, bütün firmalar (yerli və xarici) bütün və ya bəzi fəaliyyətlərinə görə vergi güzəştləri alırlar.

Hazırda dünyada 300-dən çox dəniz mərkəzi var, bunların arasında təxminən 70 NG var. Dəniz şirkətlərinin fəaliyyət göstərdiyi ölkələr arasında Lixtenşteyn, Panama, Kanal adaları, İnsan adası (Böyük Britaniya), Antil, Hong Kong, Madeira, Liberiya, İrlandiya, İsveçrə var (Mixailenko M. N; Zhilkina A.N.,2015: s.145).

OZ şirkətləri ya vergi tutulmur, ya da kiçik birdəfəlik vergi tutulur. Xarici investor üçün valyuta məhdudiyyətləri və gömrük rüsumları da yoxdur, mənfəətin sərbəst ixracı və nizamnamə kapitalının aşağı səviyyədə olması.

İctimai səhiyyəni təşkil edən ölkələr üçün fayda əlavə kapital cəlb etmək, səhiyyədə qalan şirkətlərdən gəlir əldə etmək və əlavə iş yerləri yaratmaqdan ibarətdir.

II. Dünya və milli iqtisadiyyata integrasiya dərəcəsinə görə bunları ayırd edirlər:

1. Yüksək tipli azad iqtisadi zonalar (xarici bazara yönəldilmiş, ixrac bütün istehsalın 75-90% -ni təşkil edir).

2. İntrovert tipli sərbəst iqtisadi zonalar (milli iqtisadiyyata integrasiya olunmuş).

Sənaye üzrə təsnifat ixrac-sənaye zonalarında müxtəlif sahələrin yerləşməsi ilə çətinləşir. Ancaq bir və ya bir neçə sənayedə müəyyən bir ixtisaslaşma da var.

Mülkiyyətin təbiəti ilə SEZ fərqləndirilir: dövlət; özəl qarışıq.

1.3. Regionların inkişafında azad iqtisadi zonaların sosial-iqtisadi əhəmiyyəti və yerli özünü idarəetməyə təsir mexanizmləri

Respublikamızın iqtisadiyyatında aparılan islahatlar bilavasitə regional və yerli maraqlara toxunmaqla, regional və yerli özünü idarəetmə orqanlarının funksiyalarında təsirlər daxil etməklə öz növbəsində regional inkişafa təsir edir. İqtisadi islahatların gedişində regional inkişafın yeni bazar amilləri yaradılmaqla, onun təyininə baxışlar dəyişir. Ona görə də azad iqtisadi zonanın bu prosesə təsiredici amili kimi araşdırılması olduqca aktualdır.

İqtisadiyyatın emal və yüksək texnoloji sektorlarını, turizm və idaman sektorunu, liman və nəqliyyat infrastrukturlarını inkişaf etdirmək, texnologiyaları inkişaf etdirmək və nəticələrini ticarəti etmək və yeni məhsul növləri istehsal etmək üçün dövlət azad iqtisadi zonalar (AİZ) yaradır. Azad iqtisadi zonalar institutunun yaradılmasını orta əsrlər ticarət şəhərlərindən - limanlardan müasir innovasiya

mərkəzlərinə qədər izləmək olar. Bu gün dünyanın bir çox ölkəsində xüsusi iqtisadi zonalar mövcuddur, əksər hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının problemlərini uğurla həll edir. Azad iqtisadi zona təşviqedici güzəştli vergi, maliyyə və gömrük siyasəti ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi rejiminin tətbiq olunduğu bir ölkənin ərazisidir.

Regionların inkişafında azad iqtisadi zonaların sosial-iqtisadi təsinin gücləndirilməsi baxımından aşağıdakı tipli azad iqtisadi zonalar yaradılmaqdaır:

- sənaye və istehsal xüsusi iqtisadi zonaları;
- texnoloji yenilikçi xüsusi iqtisadi zonalar;
- turizm və rekreasiya xüsusi iqtisadi zonaları;
- liman xüsusi iqtisadi zonaları

(<http://www.scielo.org.mx/pdf/prode/v49n193/0301-7036-prode-49-193-11-en.pdf>).

Bölgələrdə ərazilərdə azad iqtisadi rejimlərin yaradılması regionların polyarlaşmış inkişafı konsepsiyasının reallaşdırılmasının müəyyən bir formasıdır. Belə ki, hal – hazırda bir çox inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə elmi parkları, texnoparkları, biznes zonaları, texnopolisl həm regional çevirmələrin və həm də bütövlükdə cəmiyyətin sosial inkişafı üçün onlar səmərəli alət hesab edilir.

Regionların sosial-iqtisadi problemin həlli vasitəsi kimi azad iqtisadi zonaların yaradılması baxılan bölgənin inkişafına xarici müdaxilənin nəticəsi olduğundan öz növbəsində əhali, bir çox iqtisadi subyektlər və hakimiyyət strukturlarının maraqlarına toxunur. Ona görə də ərazicə tətbiq edilən azad iqtisadi zonanın məqsəd və vəzifələrinin müxtəlif qrupların maraqları ilə uzlaşdığı aşkar olunmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq bu analiz sözsüz ki, ümum regional və ümumrespublika maraqları uçota alınmaqla aparılmalı və uyğun olaraq bu maraqların reallaşdırılması üçün azad iqtisadi zonanın yaradılmasının müsbət və mümkün mənfi nəticələrinin aşkar olunmasına yönəlməlidir. Ona görə də azad iqtisadi zonanın yaradılması modelində regional maraq ön sıralarda olmalıdır. Bu maraqlar konkret məqsədlərlə ifadə olunur və obyektiv məlumat kimi mövcud olur. Onlar konkret ifadə olunmaqla ən başlıcası

regionlar üçün və onun sosial – iqtisadi, demoqrafik və ictimai – siyasi inkişafının tənzimlənməsinə cavabdeh olan vəzifəli şəxslər üçün olduqca zəruridir.

Bununla belə iqtisadçıların təsəvvürlərinə əsasən AİZ – rə bənzər anlamda çox tez – tez biznes zonaları, texnoloji parklar, azad bank zonaları kimi müxtəlif xarakterli regional qurumlar aid edilir ki, bu da qeyd edilən qurumlarda gömrük güzəştləri olmadığı üçün doğru deyildir. Bu nöqteyi – nəzərdə israrlı olan mütəxəssislər hesab edir ki, azad iqtisadi zona terminin belə geniş istifadə edilməsi bu anlayışın yuyulmasına gətirməklə, azad zona ideyasının praktiki reallaşdırılmasında anlaşılmazlıqlara səbə olur. Bu təsdiq azad iqtisadi zona anlayışının dar və geniş mənada sürüşdürülməsi baş verdiyi halda doğru təsəvvür edilir. Belə hüdudsuzluq bizim təsəvvürlərimizə görə zəruridir, belə ki, bunun arxasında müxtəlif səviyyəli proseslər durur. Belə terminoloji qarşıqlıqdan qaçınmaq üçün geniş mənada azad iqtisadi zonanın müəyyən edilməsində xüsusi iqtisadi zona anlayışından istifadədə fayda vardır. Azad zonaları müəyyən etmək üçün işdə dar mənada azad iqtisadi zona istifadə edilir (<http://www.scielo.org.mx/pdf/prode/v49n193/0301-7036-prode-49-193-11-en.pdf>). Azad iqtisadi zonaya ilk növbədə gömrük sərhədlərinə malik, beynəlxalq ticarətlə müşayiət edilən xarici iqtisadi münasibətlərlə əlaqədar olan, xüsusi preferensial rejim kimi baxırıq. Belə baxışlar son illərin iqtisadiyyat ədəbiyyatında təsadüf edilir . Ancaq, istənilən halda azad yaxud xüsusi iqtisadi zona, ölkənin hər hansı bir digər qalan hissəsində müəyyən ediləndən fərqlənən, konkret regionda xüsusi təsərrüfat fəaliyyət rejiminin olduğu təsəvvüründədir. Bu rejimin baxılan kompakt ərazisində daxil edilməsi vasitəsilə onun iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir və zaman keçdikcə, ümumi qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq səbəbindən bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatında müsbət irəliləyişlərə gətirə bilər. Azad iqtisadi zonaya regional (ərazicə) inkişafda özünəməxsus dövlət tənzimləyicisi və regionun iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında vacib təşkilati – iqtisadi amili kimi baxmaq olar. Bu o məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir ki, bunlar yaradılmış xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlərin köməyiylə həll edilir. Bununla əlaqədar olaraq, beynəlxalq təcrübə nəzərə

alınmaqla bir neçə ümumi momentləri ayırmaq olar. Bir qayda olaraq, iqtisadi zona regionun məhsuldar qüvvələrinin inkişafının sürətlənməsini, investisiyaların cəlb edilməsini və elmi – texniki işləmələrin sürətlə tətbiqini və bunun bütün regiona yayılmasını, istehsal edilən məhsulun yaxud göstərilən xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsini, istehsal və xidmətin genişləndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılmasını, müasir işçilərin, elmi – texniki, təsərrüfat və idarəetmə kadrlarının öyrədilməsi və hazırlanmasını təmin edir. Nəzərdən keçirilən ölkə ərazisində yaradılan AİZ məqsədi, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, sosial – iqtisadi vəziyyətdən və digər xüsusiyyətlərdən asılı olaraq fərqlənir. Belə ki, inkişaf etmiş kapitalist ölkələri üçün yeni iş yerlərinin yaradılması problemi aktual olduğu halda, inkişaf edən ölkələr üçün isə (o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün) prioritet yüksək texnologiyaların cəlb edilməsi, istehsalat infrastrukturunun və ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, tranzit imkanların genişləndirilməsi, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi hesab edilir. Bununla belə, L.Vasilyevin qeyd etdiyi kimi , dünya təsərrüfat təcrübəsinə uyğun olaraq AİZ – rin yaradılmasında deklorasiya edilmiş məqsəd və vəzifələr demək olar ki, həmişə inkişaf nəticəsində baş verənlərə uyğun gəlmir (<http://www.scielo.org.mx/pdf/prode/v49n193/0301-7036-prode-49-193-11-en.pdf>). Ona görə də regionun inkişafında müstəqil stimullaşdırıcı amil kimi AİZ – rin ayrıldığı konsepsiyasını etiraf edərkən, milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun sosial – iqtisadi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla azərbaycan şəraitinə adaptasiyası zəruridir.

Regional maraqların daşıyıcısı əhali, regionun təsərrüfat və infrastruktur qurumlarıdır. Belə ki, regional sistem, regional maraqların istifadəçiləri olan baxılan qurupların qidalandığı mühit olub, onun əsas marağı regional həyat üçün dayanıqlı stabil şəraitə cəhd etmək, əhəlinin və təsərrüfatçılıq subyektlərinin baxılan əraziyə cəlb edilməsi və burada tutulmasına nail olmaqdır.

Regional inkişaf probleminin həllində ümumdövlət marağı özünün inkişafında, eyni zamanda onun qismən məhdudlaşdığı güman edilməklə ərazinin maraqlarının

reallaşdırılmasının təminatına yönəlmişdir. Bu azad iqtisadi zonaların yaradılması prosesində dövlət və regional maraqların qarşılıqlı təsirindəki ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bazar iqtisadiyyatı müxtəlif istiqamətli maraqların onların bir hissəsinin, əsaslandırılmışların reallaşdırılmasının xeyrinə olmaqla məhdudlaşdırılmasının razılaşdırılmasına əsaslanan çevik qarşılıqlı təsiri üsulunu nəzərdə tutur. AİZ – rin yaradılması, regional problemin həlli vasitəsi kimi, bir çox iqtisadi subyektlərin və dövlət hakimiyyət strukturlarının maraqlarını örtməlidir. Bu mövcud ziddiyyətləri dərinləşdirir və yenilərini doğurur. Transformasiya şəraiti dövründə tez – tez ayrı – ayrı regional maraqların bütün cəmiyyətin maraqlarına ziyan vuran lobbiləşdirilməsinə təsadüf edilir. Ona görə də AİZ – rin daxil edilməsi proqramının reallaşdırılmasının təminatı üçün bu prosesi bloklaşdıran yaxud onu yalnız öz xeyrinə yönləndirən maraqlara ciddi məhdudiyyətlər zəruridir (https://unctad.org/en/Publication_Chapters/diaeia2019d2a7_en.pdf).

Ona görə də AİZ – rin yaradılması üzrə regionun marağı və dövlətin regional siyasəti marağı uzlaşarsa və özünün ziddiyyətlərlə müşahidə edilən vəhdəti ilə çıxış edərsə onda azad iqtisadi zonanın daxil edilməsində arzu edilən səmərəni gözləmək olar, belə ki hər iki tərəfin baxılan ziddiyyətli vəhdətinin reallaşdırılması dayanıqlı və balanslaşdırılmış regional inkişafın zəruri şərtidir.

AİZ yaradılma və fəaliyyət texnologiyası bənzər məsələnin inkişaf etmiş və digər əlverişli ölkələrindəki kimi həlli yol verilməzdir. Onların təcrübəsinin Azərbaycanın özünəməxsus iqtisadi şəraitinə adaptasiya olunması zəruridir. Bu ölkə həqiqətlərinin aşağıdakı şərait və xarakterik əlamətləri ilə təyin edilir: ümumi istehsal – tərərrüfat və regional depressiya ilə; dövlət tənzimlənməsinin resurslu əsaslarının, xüsusən də dövlət dəstəyinin maliyyə təminatının ixtisarı; uzunmüddətli dövlət proqramlarına sosial – psixoloji inamsızlıqla; siyasi qeyri – stabillik, yüksək dərəcədə qeyri – müəyyənlik və risklərlə. Bu qeyri – müəyyənlik, regional səviyyədə bazar təsərrüfatının qurulmasında özünü göstərməklə, nəticəverimlilik və qanunvericiliyin

həqiqiliyi çərçivəsində böyük olmamaqla şübhəlidir (https://assets.publishing.service.gov.uk/media/586f9727e5274a130700012d/PEDL_Synthesis_Paper_Piece_No_1.pdf).

Bundan başqa, regionun məhdud ərazi vahidində azad iqtisadi rejimin daxil edilməsində ehtimal edilən həm müsbət və həm də mənfi, həm region və həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün nəticələrin əsalandırılmış proqnozu mövcud deyildir. Bununla belə neqativ nəticələrin aradan qaldırılması üçün səmərəli həll yoxdur.

Beləliklə, azad iqtisadi zonaya müəyyən ərazilərə dövlət selektiv dəstək aləti kimi baxmaq olar. Eyni zamanda AİZ regionların ərazicə inkişafının yeni mənbələrinin axtarışında və həmçinin artıq mövcud mənbələrdən daha səmərəli istifadə edilməsi üçün təsiredici stimül kimi çıxış edir. AİZ –lər sistemli mexanizm olub, regionun həyati təminatı sisteminin bütün tələblərinə təsir edir. Bir çox AİZ –lər mövcud vəziyyətdən asılı olaraq, region iqtisadiyyatının böyümə nöqtəsi ola bilər. Belə ki, AİZ –rin yaradılması və onların fəaliyyətinin nizamlanmasında regional və mərkəzi hakimiyyət orqanları iştirak etdiyindən səlahiyyət və məsuliyyətlərin aydın şəkildə sərhədlərinin müəyyən edilməsi zəruridir. Mərkəzi və regional hakimiyyət orqanlarının AİZ –rin işlənməsi və qurulmasında rolları nisbətinin dəyişməsi zəruridir. Bu şəraitdə baxılan proseslərin sabit monitorinqi vacibdir.

Beləliklə, azad ticarət zonaları ölkə iqtisadiyyatına dərindən inteqrasiya olunmaqla, ərazisində yaranmış olduğu regionun və bütün ölkənin sosial- iqtisadi həyatında əhəmiyyətli töhfə verir. Onların fəaliyyəti investisiya aktivliyinə əlverişli təsir edir, iş yerlərinin ixtisarını durdurur, xarici ticarətin inkişafına və daxili bazarın tələbatının güclənməsinə səbəb olur.

Ümümiyyətdə bölgə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün dünya standartlarına uyğun olaraq bu cür pulsuz (xüsusi) zonaların lokallaşdırılması üçün ən vacib tələblər bunlardır: (https://www.researchgate.net/publication/329925411_THE_ROLE_OF_FREE_ECONOMIC_ZONES_FOR_THE_DEVELOPMENT_OF_THE_REGIONAL_ECONOMY)

- iqtisadi inkişaf və planlaşdırma konsepsiyası ilə müşayiət olunan bölgədəki siyasi və iqtisadi sabitlik;

- nəqliyyat sisteminin və rabitə sisteminin yaxşı qurulması, dəmir yolu və respublika əhəmiyyətli rabitə mərkəzinə yaxınlıq;

- ekoloji cəhətdən təmiz, fiziki planlaşdırmanın yüksək standartı;

- il ərzində bütün fəsillər üçün etibarlı infrastruktur - nəqliyyat, su, enerji;

- bazara giriş - böyük bir üstünlüklə vacib bazarlara güzəştli giriş;

- elektronika və mühəndislik sahəsində xidmət üçün ilkin şərtlərlə inkişaf etmiş maliyyə və bank infrastrukturu;

- tələb olunan işçi qüvvəsi, aşağı əmək dəyəri, bu sahədə inkişaf etdirilə bilən sənayenin növünü əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirən istehsal ixtisası;

- yaxşı inkişaf etmiş istehsal infrastrukturu və bitki iqtisadiyyatı olan mövcud bir sənayenin olması;

- - zonanın yaxşı təşkili və ümumi koordinasiya;

- ənənəvi və yüksək ixtisaslı kadrların iştirakı ilə yüngül sənayenin inkişafı üçün şərtlər istehsalın yüksək keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti üçün bir şərtidir. Qeyd etmək vacibdir ki, azad iqtisadi zonalar da təhlükələri gizlədir. Üstünlüklərə və aydın müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, AİZ-lər qarışıq bir hesabatla malikdir. Zona infrastrukturuna və texniki xidmətə qoyulan investisiyaların dəyəri bir çox hallarda faydalarından üstündür. İnvestorlar əhəmiyyətli iş və ya ixrac qazancı vermədən vergi güzəştlərindən də istifadə edə bilirlər. Çox vaxt zonalardan kənarda fayda vermək və ya yerli bacarıqları və istehsal bazasını inkişaf etdirməyin çətin olduğunu sübut edir. Bir çox ənənəvi ixrac emal zonaları qısa müddət ərzində investisiya cəlb etmək və məşğulluq yaratmaqda müvəffəq olmuş, lakin əmək haqqı artmağa başladığında və ya ticarət üstünlükləri yox olduqda rəqabətə uğramamışdır.

Yaradılmış sərbəst iqtisadi zonalardan iqtisadi effekt əldə etmək imkanı müxtəlif iqtisadi, bazar, ərazi, istehsal və rabitə amillərinin birləşməsi şəraitində həyata keçirilir. Müasir dünyada bu cür fərqli iqtisadi şərtlər ayrı-ayrı ölkələrin, eyni zamanda onların daxilindəki fərqli bölgələrin də inkişaf səviyyələrinə görə mövcuddur. Məhz bu, azad iqtisadi zonaların çağdaş global yayılması üçün əsas olan

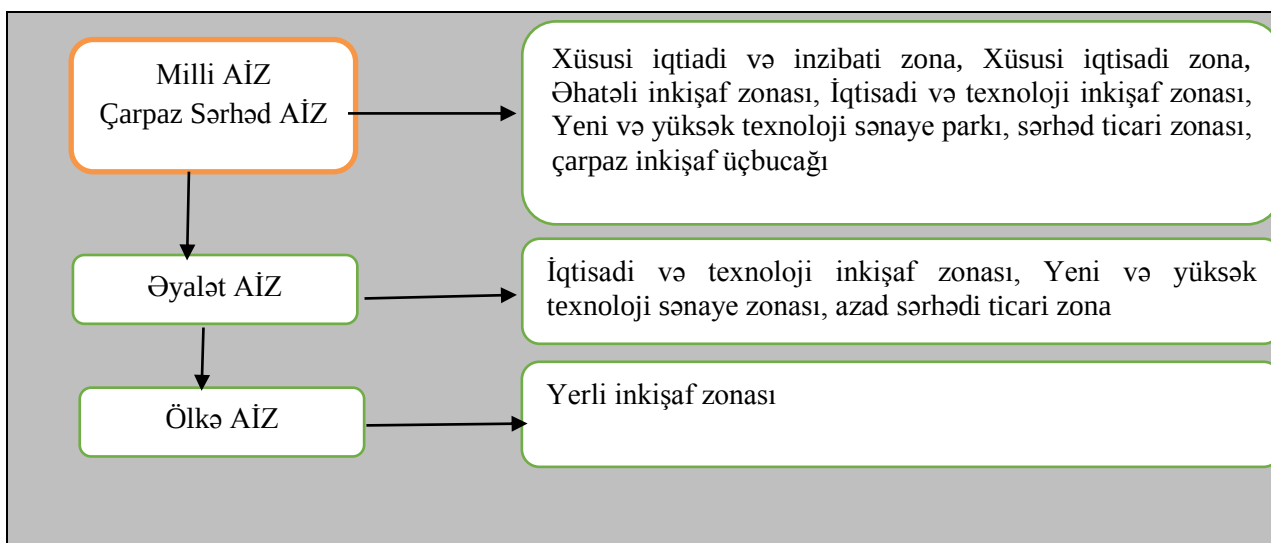
ölkələrin regional, xarici, iqtisadi və siyasi şəraitindəki fərqdır. Xüsusi iqtisadi zonalar regional iqtisadi təşəbbüsləri dəstəkləmək üçün vacib inkubator ola bilər və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasında rol oynaya bilər. Xüsusi iqtisadi zonalar bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə populyar bir sözə çevrildi və rəqabət güclüdür. Əksər ölkələr xüsusi iqtisadi zonaların iqtisadi bəlalarına dəva olacağını düşünürlər . Azad zonalar regional siyasət qaydalarına və regional iqtisadi inkişafa təsir göstərə bilər. Sərbəst zonaların köklü regional islahatların aparılmasında müəyyən edilmiş uğuru onların coğrafi cəhətdən idarə olunması ilə əlaqələndirilə bilər.

II FƏSİL. AZAD İQTİSADI ZONALARIN REGIONLARIN İNKİŞAFINA VƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Beynəlxəq təcrübədə azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına təsirinin ölkə nümunələri ilə müqayisəli təhlili

Hökumət səviyyələrinə və milli inkişaf strategiyasında və struktur islahatındakı mövqeyə görə, Çin AİZ-ləri dörd tipologiyaya təsnif edilə bilər, yəni milli, sərhəd, əyalət (regional) və ölkə(yerli) AİZ-ləri (Şəkil 1).

Şəkil 1: Hökumət səviyyəsində və Milli İqtisadi İnkişaf Strategiyasında və Struktur İslahatdakı mövqeyə əsaslanan Çin AİZ-lərinin tipologiyaları

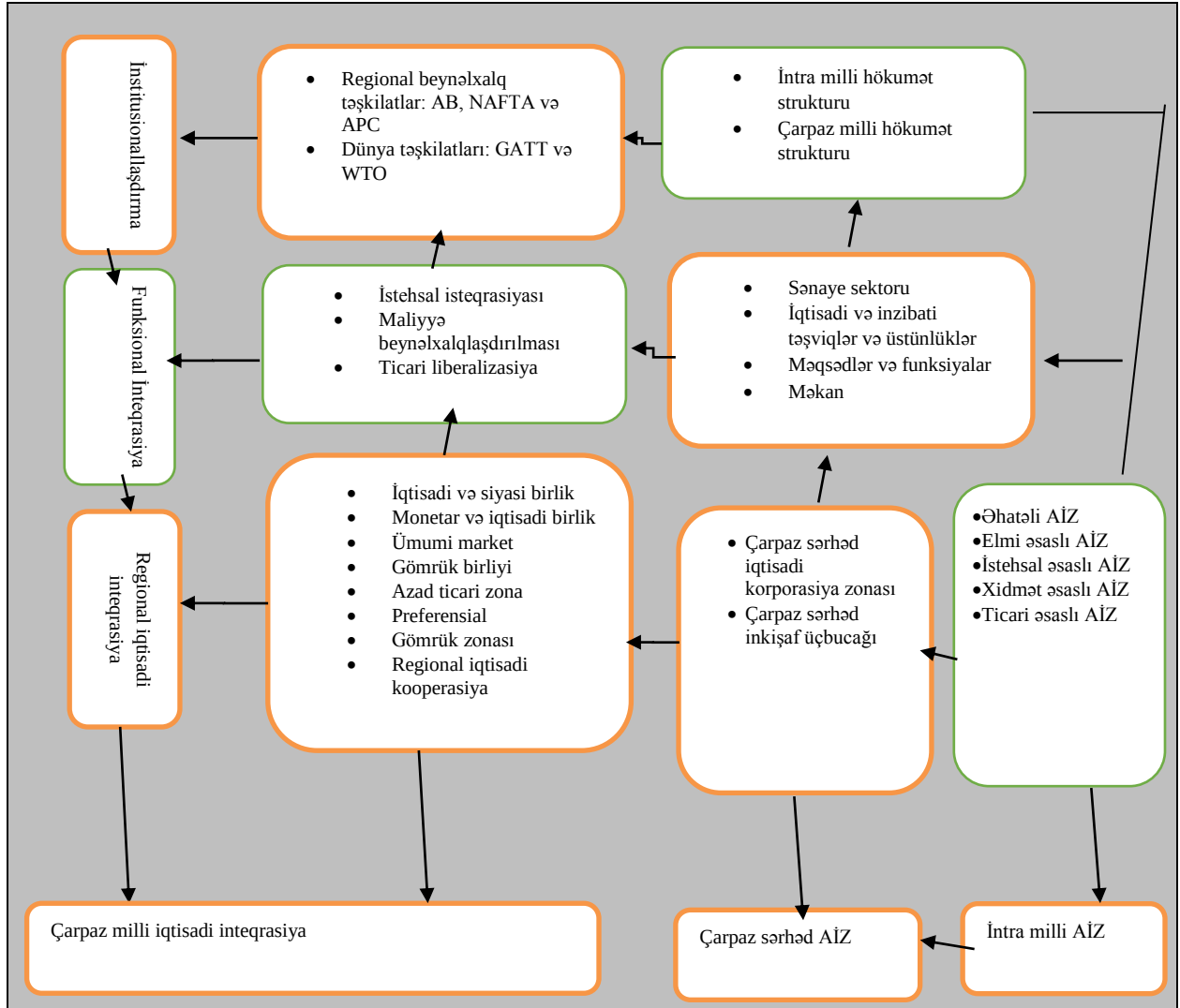

Mənbə: Eğılmez S.2017: s.260-264.

Məhdud sayda və dəqiq müəyyənləşdirilmiş hədəfləri olan sərhədsiz və milli AİZ-lər milli və regional inkişafda və açıq siyasətdə dominant rol oynayır. Əksinə, 1992-ci ildən bəri yaradılan regional AİZ-lər, xüsusən yerli FAİZ-lər çoxdur, lakin onlar milli inkişafda və açıq siyasətdə yalnız məhdud rol oynamışdır. Xüsusilə, 1992-ci ildə AİZ-lərin araşdırılması və təsdiqlənməsi hüququnun mərkəzləşdirilməməsi, AİZ-lərin məqsədlərinin, tərifinin və idarə edilməsinin qarışıqlığına səbəb oldu.

Yalnız milli AİZ-lər Çinin iqtisadiyyatına və açıq siyasətinə böyük təsir göstərdiyindən, bu tezis milli AİZ-lərə yönəldilmişdir.

Şəkil 2: AİZ-lərin inkişafı və onların Dünya İqtisadi İnteqrasiyası ilə Əlaqəsi

Mənbə: Egilme, S. 2017: s.263.

AİZ-lərin inkişafını və Dünya İqtisadi İnteqrasiyasına (WEI) münasibətlərini göstərir. AİZ-lər ölkədaxili AİZ-dən transsərhəd AİZ-ə qədər inkişaf edir. Bu proses Regional İqtisadi İnteqrasiya (REI) üçün və nəticədə Dünya İqtisadi İnteqrasiyası üçün ilk addımdır. Müxtəlif tipli AİZ-lər və onların amilləri (sənaye sektorları, maliyyə həvəsləndirmələri və imtiyazlar, məqsədlər və idarəetmə quruluşu) ilkin formalardır və REI və WEI-nin funksional inteqrasiyası və ya sonuncu əvvəlkinin

təkamül meylidir. AİZ-lərin sayda və integrativ dərəcədə inkişafı WEI-nin müvafiq inkişafına təkan verəcəkdir. Yalnız AİZ-lər tam inkişaf etdikdə WEI-yə nail olmaq mümkündür.

Burada üfüqi oxlar daxili milli və sərhədsiz AİZ-dən millətlərarası REI-ə qədər təkamülü göstərir; şaquli qırılan oxlar daxili, sərhədsiz AİZ və millətlərarası REI içərisində təkamül və əlaqəni göstərir; şaquli bərk oxlar millətlərarası, sərhədsiz AİZ-lərin və trans-milli REI-nin tipologiyaları və amilləri arasındakı əlaqələri göstərir.

1980-ci illərdən bəri Çin alimləri bildirirlər ki, iqtisadi sektorlar və xronoloji nizam, AİZ-ləri təsnifləşdirmək üçün iki faydalı meyardır. Sənaye sektoruna görə və iqtisadi azadlıq və coğrafi cəhətdən müəyyən edilmiş sahə kimi ümumi xüsusiyyətlər fonunda, AİZ-lər ticarət, istehsal, xidmət, elmi əsaslı və əhatəli AİZ və bir çox alt növ kimi beş əsas növə daxil ola bilər. AİZ-lərin (iqtisadi sektorların) təkamülünə görə, ticarət əsaslı, istehsal əsaslı, xidmət mərkəzli, elmi əsaslı, hərtərəfli AİZ və sərhədyanı AİZ-lər daxil olmaqla altı nəşildə təsnif edilə bilər. Bu terminologiyanın linqvistik təsviri tanınmış nomenklaturaya əsaslanır: elmi əsaslı park. Ümumi tipoloji sistemə, qeyd olunan AİZ-lərin iki təsnifat sistemini sintez etməklə nail olmaq mümkündür. Birincisi, yuxarı səviyyədəki AİZ-lər makro məkana əsaslanan geniş məkan ölçüsündə üç növə təsnif edilir (ölkədaxili AİZlər, sərhədsiz AİZlər və millətlərarası REI). İkincisi, bu üç tipoloji, ilk ikisi üçün sənaye quruluşu və sonuncusu üçün REI dərəcəsi əsasında daha aşağı səviyyədə üç alt tipoloji sistemə təsnif edilir. Bu araşdırma, əlbəttə ki, ilk iki növə - tipik AİZ-lərə yönəlmişdir.

Burada üfüqi oxlar sənaye quruluşuna və AİZ-lərin yerləşməsinə əsaslanan tipologiyaların təkamül istiqamətini göstərir; şaquli oxlar sənaye quruluşuna və yerləşməsinə əsaslanan iki tipoloji sistem arasında təbəçilik əlaqələrini göstərir; qırılan oxlar tipoloji bir sistem içərisində AİZ-lərin tipologiyasının təkamül istiqamətini göstərir.

Şəkildə Türkiyə xəritəsində, Türkiyədə fəaliyyət göstərən azad bölgələrin mövqeləri göstərilməkdədir. Xəritəni araşdırdıqda, azad zonaların yerləşdiyi yerlərin

ümumi xüsusiyyətlərinin ümumiyyətlə limanlarda, hava limanlarında və sərhəd qapılarında və ya onların yaxınlığında, xüsusən tranzit ticarətin intensiv olduğu bölgələrdə qurulduğu görülür.

Şəkil 3: Türkiyə Azad İqtisadi Zonalar Xəritəsi

Mənbə: http://www.izto.org.tr/portals/0/argebulten/serbestbolge_erdemalptekin.pdf

Cədvəldəki məlumatlara görə, Egey Azad Zona məşğulluq və sərbəst zonaların ticarət həcminə görə birinci yerdədir. Rize və Trabzon Sərbəst Bölgələr, məşğulluq və ticarət həcmi baxımından uğursuz görünür.

Məşğulluq məlumatları ilə bölgələrin ticarət həcmi arasında düzgün bir əlaqənin olduğu müşahidə edilir. Ancaq bu müsbət / mənfi əlaqənin nisbəti bölgələr arasında dəyişir. Buna səbəb məşğulluq səviyyəsinin birbaşa sərbəst zonalarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyət sahələri ilə əlaqəli olmasıdır. Məsələn, yüksək istehsal aktivliyi olan sərbəst zonalarda məşğulluq nisbəti daha yüksək olduğu halda, alış-satış və ya saxlama kimi fəaliyyətlərin cəmləşdiyi sərbəst zonalarda məşğulluq nisbəti daha aşağı olur.

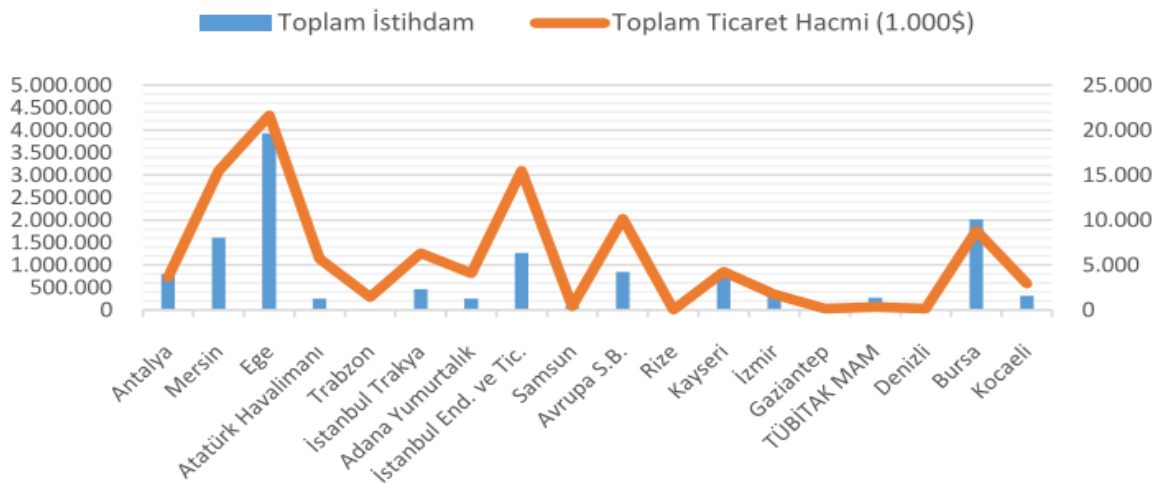
Cədvəl 3: Türkiyə Azad Zonalarının Məşğulluq məlumatları

Serbest Bölge	İşçi Sayısı	Büro Personeli Sayısı	Diğer	Toplam İstihdam	Toplam Ticaret Həcmi (1.000\$)
Antalya	2.613	411	998	4.022	722.791
Mersin	6.371	1.012	692	8.075	3.096.670
Ege	17.732	3.385	517	19.634	4.327.519
Atatürk Havalimanı	610	590	82	1.282	1.135.613
Trabzon	0	0	49	49	285.619
İstanbul Trakya	1.761	560	28	2.349	1.264.534
Adana Yumurtalık	918	109	240	1.267	814.514
İstanbul Endüstri ve Ticaret Bölgesi	4.698	1.636	0	6.334	3.096.670
Samsun	385	54	0	439	81.829
Avrupa S.B.	3.400	828	0	4.228	2.030.141
Rize	1	1	0	5	918
Kayseri	3.554	374	118	4.046	853.353
İzmir	1.338	404	297	2.039	351.495
Gaziantep	91	40	5	136	33.245
TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi	994	373	14	1.381	65.638
Denizli	28	16	1	45	27.025
Bursa	8.696	1.066	311	10.073	1.766.078
Kocaeli	1.450	95	35	1.580	586.335

Mənbə: http://www.izto.org.tr/portals/0/argebulten/serbestbolge_erdemalptekin.pdf

Şəkildən göründüyü kimi azad zonaların ümumi ticarət həcmi ilə işləyənlərin sayı arasında müsbət əlaqə mövcuddur. Bu baxımdan, azad zonalarda texnoloji baxımdan intensiv istehsal əvəzinə hələ də əmək tələb edən istehsalın üstünlük təşkil etdiyini söyləmək olar.

Şəkil 4: Azad iqtisadi zonaların ümumi ticarət həcmi ilə məşğulluğun qarşılaşdırılması

Mənbə: http://www.izto.org.tr/portals/0/argebulten/serbestbolge_erdemalptekin.pdf

Cədvəl 4: Türkiyədəki Azad Regionların ümumi məşğulluğu, Türkiyə ümumi Toplam məşğulluğu və aralarındakı % fərqi (2010-2017)

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Serbest Bölge Toplamı (a)	54.022*	55.938*	57.010*	61.505*	62.234*	66.095*	66.984***
**Türkiye Genel Toplamı (b)	22.717.000	23.692.000	24.542.000	25.338.000	26.324.000	27.147.000	27.539.000
(a/b)	0,00237	0,00236	0,00232	0,00242	0,00236	0,00243	0,00243

Mənbə: http://www.izto.org.tr/portals/0/argebulten/serbestbolge_erdemalptekin.pdf

Cədvəldəki məlumatlara baxdıqda azad zonalarda işləyənlərin sayının ümumi işləyənlərin sayından az olduğu görülür. Bu da azad bölgələrin Türkiyədə təsirli bir şəkildə işləmədiyi düşüncəsinə çatmamıza səbəb olmaqdadır.

Cədvəl 5: Türkiyədəki Azad Bölgələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər sektorlara görə paylanması və Azad Regionların Ümumi məşğulluğu

Faaliyet Konuları	Firma Sayısı (2016)	Firma Sayısı (2017)	Değişim (%)
Üretim	956	964	0,84
Alım-Satım	1.242	1.204	-3,06
Diğer	663	662	-0,15
Toplam	2.861	2.830	-1,08

Mənbə: http://www.izto.org.tr/portals/0/argebulten/serbestbolge_erdemalptekin.pdf

Cədvəl 5-dəki məlumatlar araşdırıldıqda 2017-ci ildə azad zonalarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı əvvəlki ilə nisbətdə azaldı. Bununla birlikdə istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən firmaların sayı əvvəlki ilə nisbətən 8 firma artaraq 956-dan 964-ə yüksəldi. Digər tərəfdən, Ticarət və digər sektorlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı 39 şirkət azalıb; 1905-dən 1866-a qədər azaldı. Azad zonalardakı firmaların sektor bazasında məşğulluğa verdiyi töhfə araşdırıldıqda; 2017-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən istehsal sektorunda 6 firma artdı, alqı-satqı və digər sektorlarda firmaların sayı 39 say azaldı.

Beynəlxəq təcrübədə azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına təsirinin ölkə nümunələri ilə müqayisəli təhlili Baltikyanı ölkələrin təmsalında analiz edək.

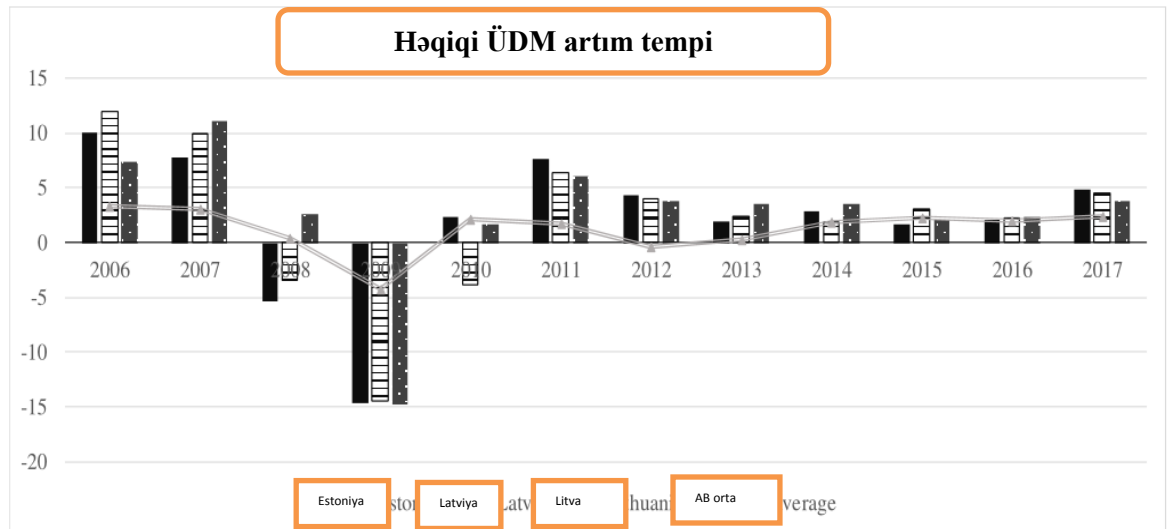
Baltikyanı ölkələr, inkişafda AB-nin inkişaf etmiş ölkələrinə çatmağa can atırdılar. Onların fədakarlığı və yeni siyasətləri uğurla həyata keçirməsi (bir çoxu sabitləşməyə, liberallaşmaya, müəssisə qurulmasına və özəlləşdirməyə yönəldilmişdir), Baltikyanı ölkələrin Rusiyanın köməyi olmadan mövcud ola bilməmələri barədə tənqidlərin əsassız olduğunu aydın və açıq şəkildə göstərdi. Əslində, AB üzvü olduqları sonrakı illərdə onlar, üzv ölkələrə nisbətən iqtisadi artım baxımından maraq mərkəzində oldular. Üç Baltikyanı ölkələr nəzərə çarpan iqtisadi böyümə göstərdilər, buna görə də onların bu illərdəki fəaliyyəti çox vaxt Baltik Möcüzəsi olaraq qeyd edildi (Mező & Bagi, 2012). Bu, onları beynəlxalq ticarətdə daha cəlbedici etdi. Onlar hətta 2004-2006-cı illərdə AB-nin ən sürətli böyüyən iqtisadiyyatları oldular. Onlar tez-tez 8-10% iqtisadi real iqtisadi artım tempinə görə (ətraflı məlumat üçün Şəkil 10-a baxın) Baltik Pələngləri adlandırıldı.

Avropa İttifaqına üzv olduqdan sonrakı illərdə onların iqtisadiyyatı olduqca perspektivli olsa da, 2000-ci illərin sonlarında baş verən iqtisadi böhran Baltikyanı ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsir göstərdi, çünki bir çox inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr 2008-ci ilin sonunda ABŞ-ın 48-lik tənəzzülünün dəhşətli təsirini hiss etdilər (Verick & İslam. 2010). Onların uğurları çoxları tərəfindən etiraf olunsa da, uğurlarına qarşı ziddiyyətlər var idi; tədqiqatçılar onları 4 əsas əlamət kimi təyin edirlər (Mező & Bagi. 2012):

- Ödəniş balansındakı böyük və artan kəsir,
- Estoniya istisna olmaqla digər dövlətlərdə iqtisadi fəaliyyətin olmaması,
- Gəlirlərin böyüməsində məhsuldarlıq artımının geriləməsi,
- Estoniya istisna olmaqla digər dövlətlərin əmanətlərin aşağı olması səbəbindən xarici kreditlər hesabına maliyyə dəstəyi alması.

Bu əlamətlər və daha bir çox səbəblərə görə, Baltikyanı ölkələr, hətta bir çox inkişaf etmiş ölkələrin də təsiri altına düşdüyü böhrandan öz paylarını aldılar. AB-dən çox saylı yardım aldıqda belə Baltikyanı ölkələr böhrandan çox əziyyət çəkdilər.

Şəkil 5: Böhran dövründə və sonrakı dövrlərdə Baltikyanı ölkələrdə real ÜDM artım tempi (2006-2010)

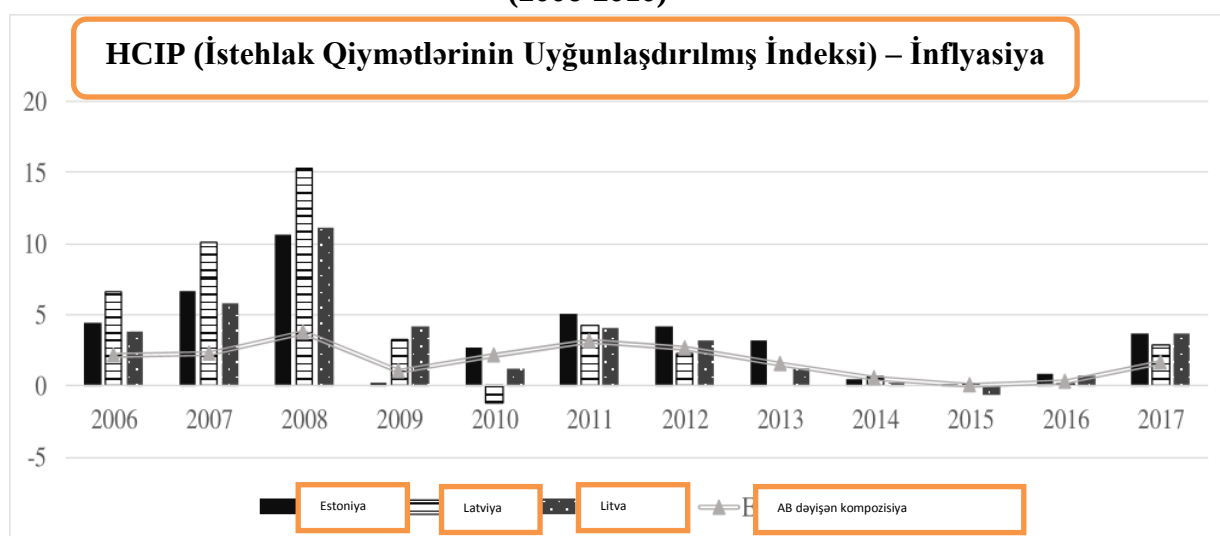
Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

Qeyd edildiyi kimi, Baltikyanı ölkələr ÜDM həcmində sürətli artım tempinə görə dəfələrlə iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşlar. 2008-ci il ərzində hər üç dövlətdə geriləmənin nəticəsi olaraq böyük bir çatışmazlıq oldu. Estoniya və Latviya mənfi iqtisadi böyümə sürətinə sahib olduqları halda, Litva AB səviyyəsindən bir qədər yüksəkdə idi. Bir çox iqtisadçılar böhranın miqyasını düzgün dəyərləndirməyib və 2009-cu ildə qlobal iqtisadiyyatın bərpa olunacağını gözləyiblər. Yalnız bu belə deyildi, 2009-cu il əslində bir çox ölkələrin Böyük tənəzzülün ən ağır təsirini hiss etdiyi il idi. Baltikyanı ölkələrin hər üçü AB səviyyəsindən aşağı mənfi nisbətə sahib idi. Hətta Aİ iqtisadiyyatı - qlobal iqtisadiyyatdakı ölçüsü baxımından da tənəzzül dövründə çox zərər gördü. Baltikyanı ölkələr də daxil olmaqla bir çox ölkələrdə dövlət daxilində ÜDM artımını hədəfə alan AİZ-lər var idi, lakin böhran demək olar ki, bütün ölkələri vurdu və onlar iqtisadiyyatdakı sərt siyasətə doğru getməli oldular. AB-nin iqtisadiyyatı üzv ölkələrin iqtisadiyyatından asılı olsa da, ÜDM-in artım

həcmi olduqca əks etdirici bir göstəricidir, çünki tənəzzül dövrünün AB və Baltikyanı ölkələrə təsirini görməyə kömək edir.

AB-yə üzv olduğdan sonra inflyasiya səviyyəsinin sabitliyi və ya azalacağı gözlənilsə də, Baltikyanı ölkələrdə böhran öncəsi dövrdə inflyasiya daim yüksəlirdi. 2009-cu il ərzində Estoniyanın inflyasiya səviyyəsi AB səviyyəsindən aşağı düşsə də, Litva və Latviya 2008-ci illə müqayisədə AB səviyyəsindən yuxarıda qaldı. Böhrandan sonrakı dövr ərzində inflyasiya aşağı düşsə də Latviyada mənfi olaraq qaldı. Baltikyanı ölkələrdə inflyasiya dərəcəsinin azalması əsasən daxili istehlakın kəskin düşməsi ilə əlaqədardır.

Şəkil 6: İnflyasiya dərəcəsi - HCIP Baltikyanı Ölkələrdə böhrandan əvvəlki və sonrakı dövrdə (2006-2010)

Mənbə: [http://FREE ECONOMIC ZONES' IMPACT ON REGIONAL ...gs.elaba.lt > object > elaba:29007895](http://FREE%20ECONOMIC%20ZONES%27%20IMPACT%20ON%20REGIONAL%20...gs.elaba.lt%20object%20elaba:29007895)

Üç dövlətin iqtisadiyyatı tikinti sektorundan çox asılı idi, ABŞ daşınmaz əmlak qabarcığı bütün dünyaya təsir göstərdiyindən, bu üç dövlətdə daşınmaz əmlak çətinliklərlə üzləşdi və bu da iş itkilərinin əsas hissəsinin ən çox tikinti sektorunda müşahidə edilməsinə səbəb oldu. 2009-cu ildə itirilmiş işlərin 36-42% -i tikinti sektorunun payına düşürdü.

Cədvəl 6: Baltikyanı ölkələrdə böhrandan əvvəl və sonrakı dövrdə mal və xidmətlərin ixrac cədvəli (ÜDM-in %) (2007-2016)

C	Ölkə	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Est	Estoniya	%63.1	%66.7	%60.8	%75.0	%86.5	%85.9	%84.3	%82.5	%78.6	%78.9
La	Latviya	%38.4	%39.5	%42.6	%53.6	%57.8	%61.3	%60.3	%60.7	%60.4	%60.0
Li	Litva	%50.3	%57.1	%51.9	%65.3	%74.9	81.6%	%84.0	%81.1	%75.8	%74.4

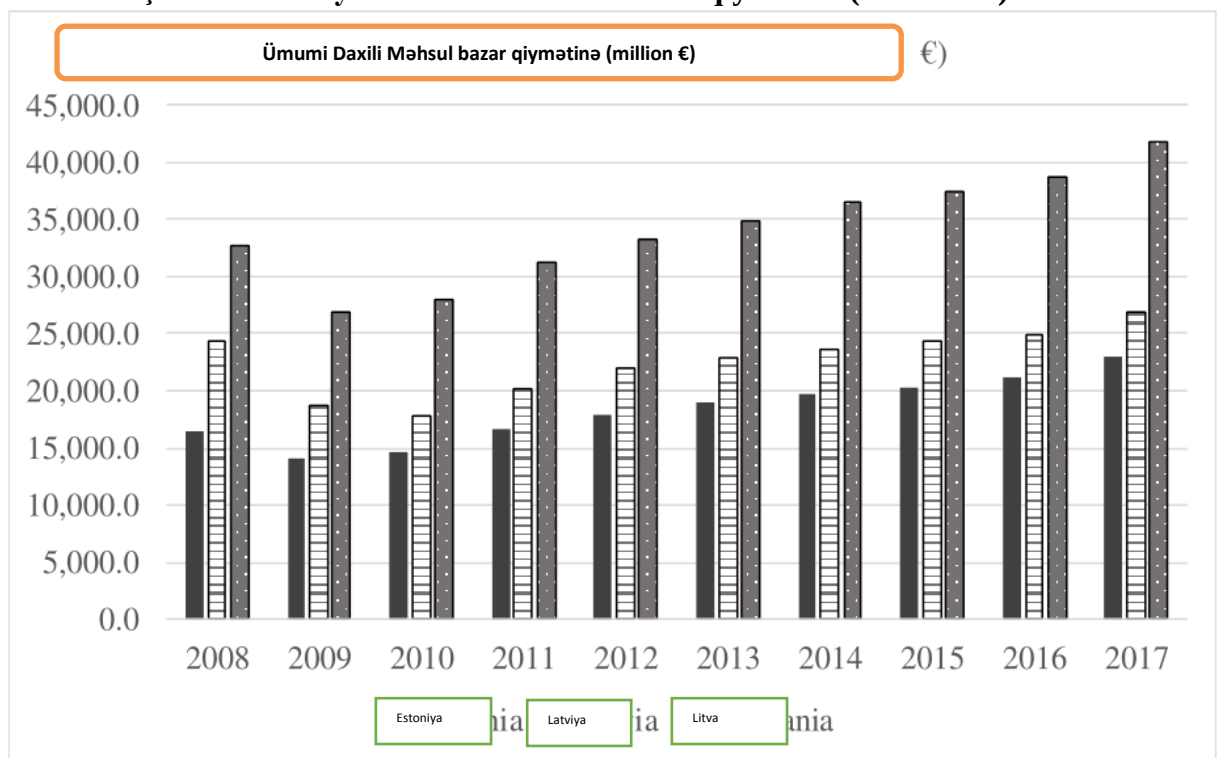
Mənbə: [http://FREE ECONOMIC ZONES' IMPACT ON REGIONAL ...gs.elaba.lt > object > elaba:29007895](http://FREE_ECONOMIC_ZONES'_IMPACT_ON_REGIONAL_...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895)

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, böhran demək olar ki, bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir göstərdi. Böhranın miqyası hər bölgədə və ölkədə fərqli səviyyədə hiss olunsa da, təsirlənənlərin hamısı daxili istehlakın məhdudlaşdırılmasına tərəf getdilər. Bir çox ölkə, idxalın minimuma endirilməsini də daxil etməklə ehtiyat tədbirləri gördülər. Beləliklə, AİZ-lər olan və ya olmayan ölkələrə FDI (xarici birbaşa sərmayə) cəlb olunsa da, bu ehtiyat tədbirlərinə görə ölkələr çox çətinlik çəkirdilər. Baltikyanı ölkələrin iqtisadiyyatı onların ixracından da asılı idi (cədvəl 6). Bir çox xarici sərmayədarlar Baltikyanı ölkələri seçdi, çünki onlar yalnız yeni üzv olduqları üçün onların aşağı qiymətli istehsal üstünlükləri cəlbedici idi. Üstəlik, AİZ-lər xarici sərmayədarları bəzi vergi və gömrük rüsumlarından kənarlaşdırmaqla daha çox üstünlüklər təqdim edirdi.

Digər tərəfdən, Litvanın vəziyyəti Latviyada olduğu qədər aktual deyildi. Ölkə öz siyasətini 2008 və 2009-cu illərdə davam etdirməyə müvəffəq oldu. Böhrandan sonrakı ilk il üçün Litva xüsusi yardıma və ya maliyyəyə ehtiyac duymadı, baxmayaraq ki, AB ölkənin yüksək kəsir problemi ilə mübarizə aparması üçün Litvaya siyasi dəstək yaratmışdı. Siyasət yarananlar, digər məhdudiyyətlərlə yanaşı, əlavə dəyər vergisi və dövlət sektoru işçilərinin və siyasətçilərin əmək haqlarının azaldılması tədbirlərini həyata keçirdilər. Vəziyyət Latviyadakı qədər pis olmadığına görə, bir çox siyasi tədbirlərdən sonra ölkə böhranın nəticələrini həll edə bildi və 2010-cu ildə Estoniya ilə birlikdə ÜDM-in müsbət artım tempinə qayıtdı, Latviyanın nisbəti isə mənfə olaraq qalmaqda idi.

Avronu qəbul etmək yalnız mənfi nəticələr gətirmir. Hazırda hər üç dövlət Avrozona üzvüdür və bu da onları, Avrozona üzv sərmayədarları üçün daha sabit və cəlbedici edir. Avronu qəbul edən Baltikyanı ölkələr, bunun xarici investorların AİZ-lərə və ümumilikdə ölkələrə daha fəal cəlb olunmasına kömək edə biləcəyini düşünürdülər, çünki devalvasiya ehtimalı istisna olunurdu. Onlar digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının miqyası ilə müqayisədə kiçik miqyaslı iqtisadiyyatlar olaraq asanlıqla qəbul edilirlər. ÜDM bir ölkənin milli iqtisadi fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün ən çox istifadə olunan göstəricilərdən biridir. İqtisadiyyatının ölçüsünə baxaraq bu ölkələrin inkişaf etdiyini görmək mümkündür - böhran dövrünü istisna etmək lazımdır.

Şəkil 7: Baltikyanı ölkələrdə ÜDM bazar qiymətinə (2008-2017)

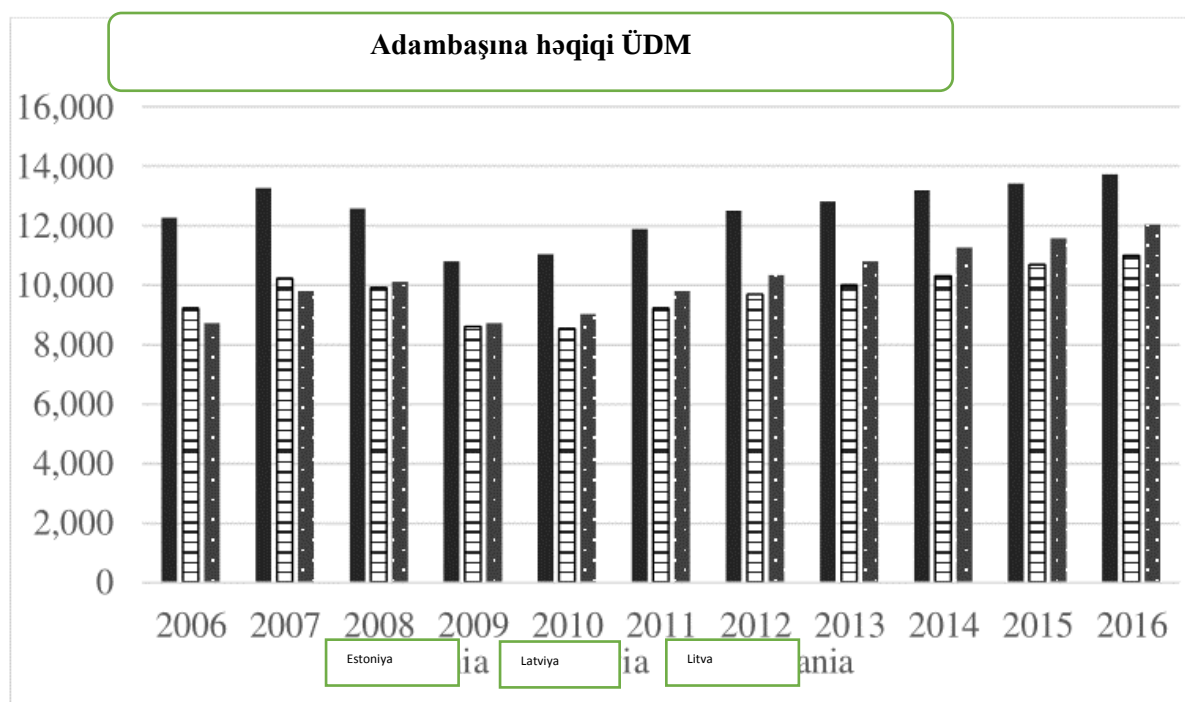

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

Baltikyanı ölkələrin iqtisadiyyatlarını müqayisə etmək üçün yalnız ÜDM-ə baxmaq yetərli dərəcədə aydın göstərici olmasa da (real nümayəndəlik yaratmaq adambaşına düşən ÜDM ilə ən etibarlıdır), zamanla ölkələrin iqtisadiyyatlarının

ölçülərini və necə inkişaf etdiyini göstərmək vacibdir. Baltikyanı ölkələrin iqtisadiyyatı böhrandan əvvəlki dövrdə sürətli tempə böyüdükcə inkişaf yavaşladı və 2012-2013-cü ilə qədər böhrandan əvvəlki ölçülərində irəliləyiş olmadı. 2013-cü ildə böhran təsirləri bərpa edildikdən sonra onların ÜDM-i daim artmağa başladı. Bu, hökumətlərin və AB-nin Baltikyanı ölkələrdə AİZ siyasətini həyata keçirmək istəmələrinin səbəblərindən biri idi və onlar ÜDM baxımından digər inkişaf etmiş üzv ölkələr səviyyəsinə yüksələ bilsinlər.

Şəkil 8: Baltikyanı ölkələrdə adambaşına həqiqi ÜDM (€) (2006-2016)

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

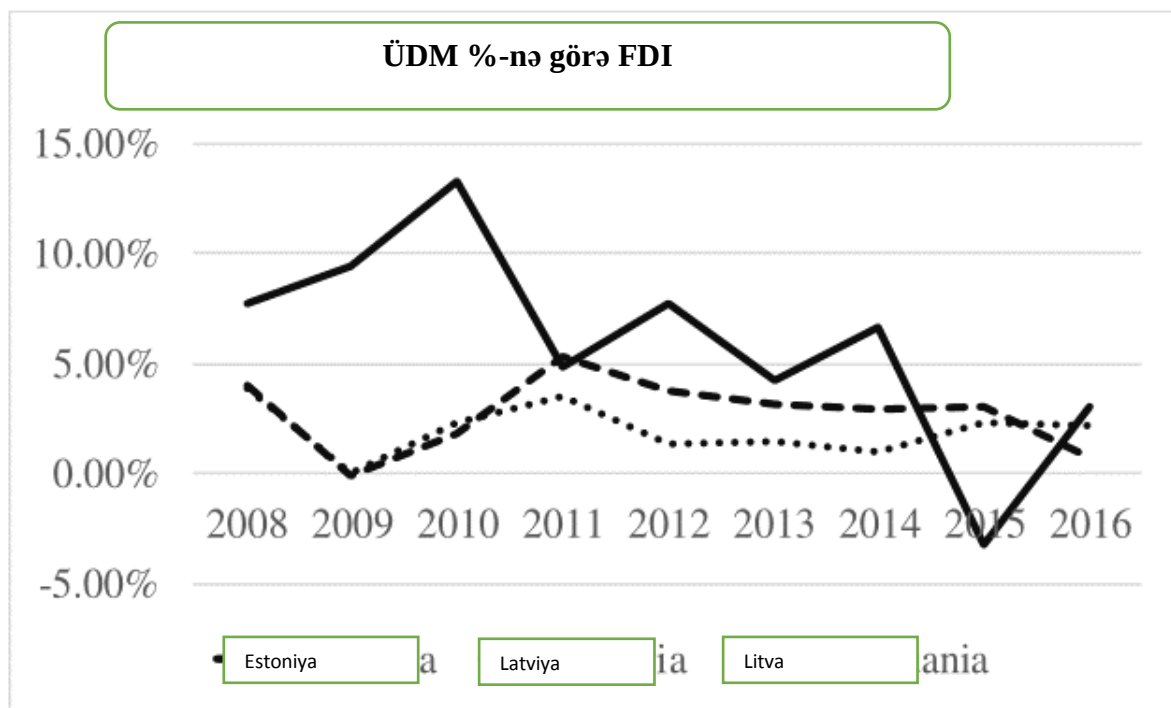
Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, adambaşına real ÜDM iki və ya daha çox iqtisadiyyatı müqayisə etməyi qarşısına məqsəd qoysa, daha etibarlı göstərici olar, çünki ÜDM-nin bazar qiymətləri ilə əhaliyə bölünməsinə təmsil edir. Şəkil 12-də Litva, ÜDM-nin ən yüksək olduğu kimi görünür, adambaşına düşən ÜDM-ə nəzər saldıqda, əhalinin cəlb edildiyi zaman Estoniya birinci olur, sonra Litva, sonda isə Latviyanın gəldiyini görmək olur (bax Şəkil 13). 2008-2009-cu illərdə böhranın təsiri

ilə adambaşına düşən ÜDM azaldı, lakin o vaxtdan bəri artmaqdadır. Həmçinin, ölkələrin 2014-cü ilə qədər böhrandan əvvəl olduqları səviyyəyə çatmadıqlarını görmək mümkündür. Ölkələrin oxşar iqtisadi mənşəli olduğunu, eyni zamanda dövlətlərin iqtisadiyyatlarını müqayisə etdikdə kiçik fərqlərin də böyük təsir bağışladığını görmək mümkündür. Nəticə etibarilə, bir çox ölkələr vergi endirimləri və digər güzəştlər kimi xarici sərmayələrin cəlb edilməsi üçün müəyyən şərtlər təklif edən xarici sərmayə siyasəti çərçivəsini tənzimlədilər (Duarte E.A, 2017).

Bir çox digər kiçik ölçülü iqtisadiyyatlar kimi, üç dövlətin də iqtisadiyyatlarına FDI-nin daimi axını lazımdır. Ölkələrin FDI-yə daim ehtiyac duyduqları bir çox səbəb var, çünki o, sahibkar iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli qənaət və kapital yığıma mənbəyi kimi müəyyənləşdirilir, müsbət axınlar meydana gətirir, əmək təlimini asanlaşdırır və sektorlar arasında geri və irəli əlaqələrə malik olur, texnologiyanın və təşkilati novatorların ötürülməsi üçün bir kanal rolunu oynayır (Ulubaşoğlu A.N. 2015). AB-yə üzv olmaq Baltikyanı ölkələrin beynəlxalq ticarətdə uzunmüddətli münasibətləri asanlaşdırdı. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, Baltik Pələngləri iqtisadi siyasətlərini uğurla həyata keçirmələri baxımından diqqət mərkəzində idi. Böhran dövrünə qədər qoşulma müddətində böyük kapital axını izləndi.

Böhrandan sonra FDI Latviya və Litvanın ÜDM-də azalma meylini göstərdi, lakin Estoniya üçün öncədən qeyd edilən səbəblərə görə daha sabit və irəliləyişli oldu. İki dövlət FDI cəlb edilməsi baxımından hələ də böhran təəssüratını yaşayarkən, Estoniya 2010-cu ildə ÜDM-in% -in səviyyəsinə görə zirvəyə çatmışdı. Baltikyanı dövlətlər öz iqtisadiyyatının həcminə görə aşağı əmək dəyərində üstünlüyə malik idi. Bu səbəbdən, Aİ üzvü olduqdan sonra onlar, bir çox sektorda sərmayədarları cəlb edirdilər. Avronu qəbul etdikdən sonra, 2011-ci ildə Estoniyada, 2014-cü ildə Latviyada, 2015-ci ildə Litvada əmək xərcləri artdı və bu da qiymətlərin azalmasına səbəb oldu.

Şəkil 9: Baltikyanı ölkələrə FDI axınları (2008-2016)

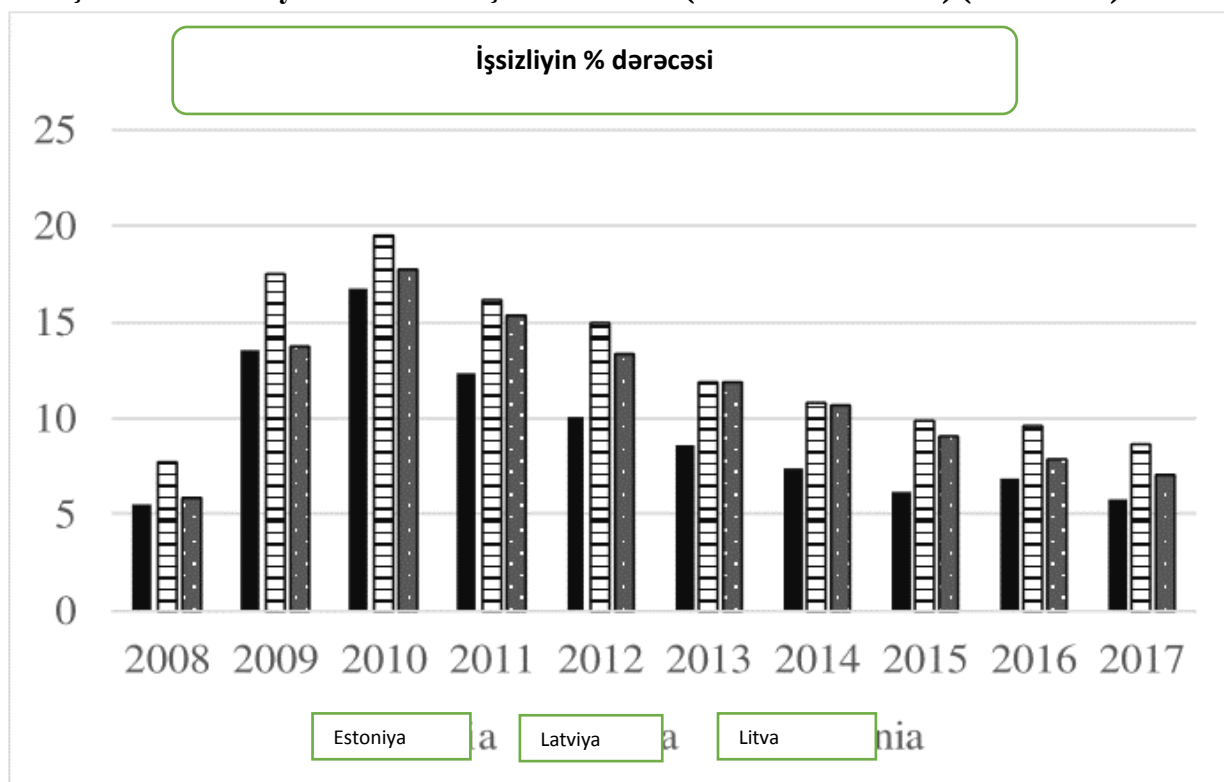

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

İşsizlik səviyyəsinə gəlincə, böhran bir çox digər göstəricilər kimi işsizliyə də mənfi təsir göstərdi. 2009-2010-cu illər ərzində ölkələrdəki işsizlik səviyyəsi böhrandan əvvəlki səviyyədə 10-12% -ə yaxın artaraq zirvə nöqtəsinə çatdı (bax Şəkil 10). İşgüzar etimad sarsıldı və sərmayələr kəskin şəkildə azaldı. Böhran, xüsusilə Latviya və Litvadan kütləvi mühacirətə səbəb olan çox yüksək işsizliyə və iqtisadi çətinliklərə səbəb oldu.

2017-ci il statistikasına və Baltikyanı ölkələr işsizlik baxımından demək olar ki, böhrandan əvvəlki vəziyyətdədirlər. Bu məqamda işsizliyin ölkələrin verdiyi mühacirətlə sıx əlaqəli olduğunu vurğulamaq lazımdır. Onlar AB üzvlüyünü qəbul etmələrinə görə üç dövlətin miqrasiya nisbəti mənfi nisbətdədir. Bunun əsas səbəbi, işçilərin AB-nin inkişaf etmiş ölkələrində daha yüksək əmək haqqı ilə xaricdə işləməyi üstün tutmasıdır, çünki qaydalar AB üzvlüyünə qədər olduğundan daha asandır.

Şəkil 10: Baltikyanı ölkələrdə işsizlik dərəcəsi (aktiv əhəlinin %-i) (2008-2017)

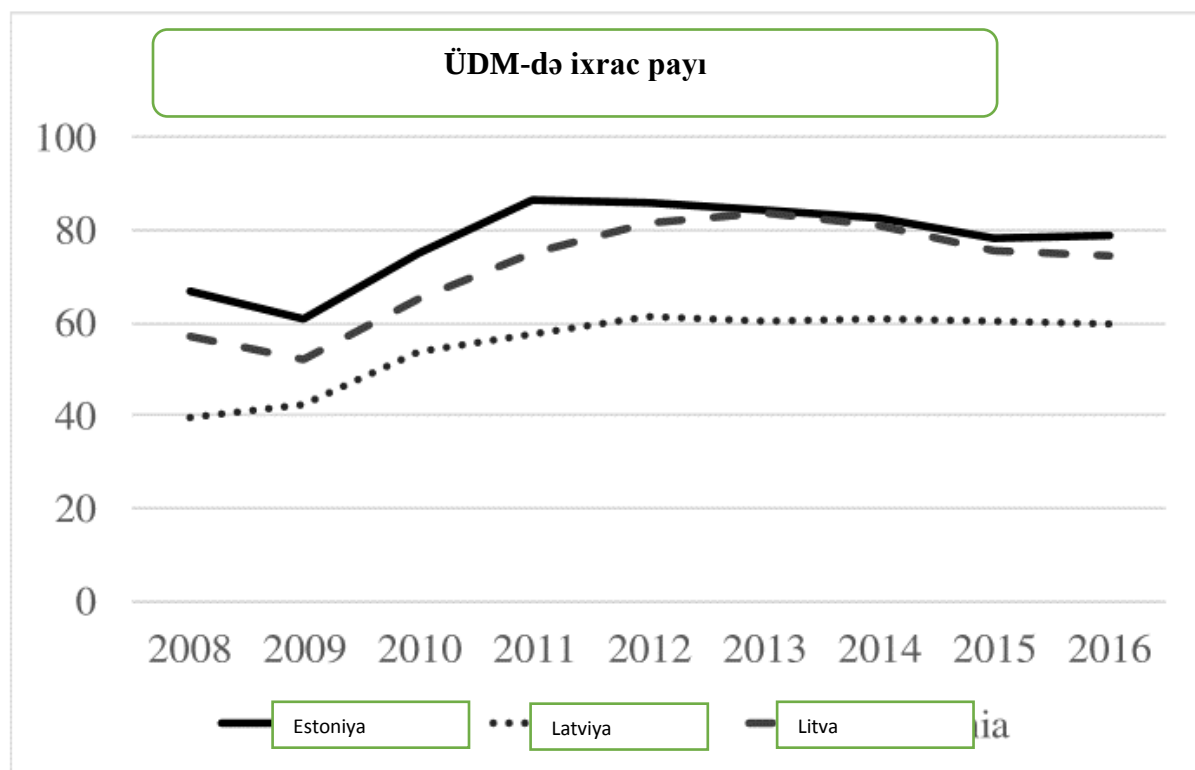

Mənbə: [http://FREE ECONOMIC ZONES' IMPACT ON REGIONAL ...gs.elaba.lt](http://FREE_ECONOMIC_ZONES'_IMPACT_ON_REGIONAL_...gs.elaba.lt) > object > elaba:29007895

Sonra yenidən aydın olur ki, dövlətlər hələ böhrandan əvvəlki vəziyyətə qayıtmırlar və yenə də işsizlik problemi ilə məşğuldurlar. Bu, Baltikyanı ölkələrin yeni investor və şirkətlər tərəfindən təmin olunan yeni məşğulluq imkanları və yeni iqtisadi fəaliyyətlər yaratdıqları üçün AİZ-lərin fəaliyyətlərini təşviq etmək və inkişaf etdirməklə hər iki dünyanın ən yaxşı imkanlarından zövq almalarının səbəblərindən biridir.

Üç dövlət Aİ daxilində kiçik iqtisadiyyatlar hesab olunurlar. Bütün digər ölkələr mal və xidmətlərin idxalı ilə əlaqədar məhdudlaşmağa getdikləri üçün onların ixrac səviyyələri böhrana təsir göstərdi, lakin Baltikyanı ölkələr 2010-cu ildəki böhrandan əvvəlki vəziyyətlə çıxış tapa bildilər. Bundan sonra ixracları daha az dəyişkən oldu. Onların statistikasına baxdıqda (Şəkil 16-a baxın) Baltikyanı ölkələrin iqtisadiyyatının ixracından çox asılı olduğunu söyləmək olar. Bu kiçik iqtisadiyyata sahib olan bir çox ölkə üçün tipik bir vəziyyətdir.

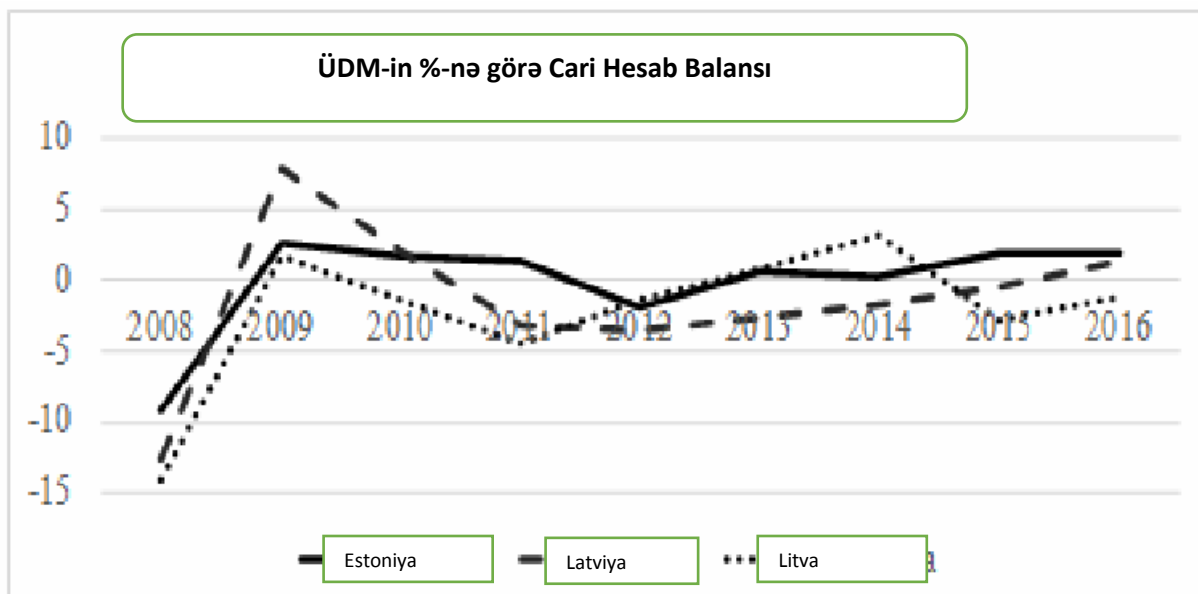
Şəkil 11: Baltikyanı ölkələrdə məhsul və xidmətlərin ixracı (2008-2016)

Mənbə: [http.'FREE ECONOMIC ZONES' IMPACT ON REGIONAL ...gs.elaba.lt › object › elaba:29007895](http://gs.elaba.lt/object/elaba:29007895)

Cari hesab balansı, ölkənin əmanətləri ilə investisiya arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu, iqtisadçılar tərəfindən iqtisadiyyatın sağlamlığının vacib bir göstəricisi olaraq qəbul edilir. Cari hesabın müsbət hesab balansı ölkənin dünyanın qalan ölkələrinə xalis borc verən olduğunu göstərir, mənfi cari hesab balansı isə dünyanın digər ölkələrindən xalis borcalan olduğunu göstərir (Ousseini E.A. 2017). İqtisadi cəhətdən çox pis bir vəziyyət olmasa da, bir çox ölkələr ÜDM və gələcək böyüməsini artırmaq üçün investisiya tətbiq etdikləri üçün bir ölkə digər ölkələrə cavabdehliyə əsaslanan münasibətlər yaratmaqla borc almağı seçə bilər.

Şəkil 12: Baltikyanı ölkələrdə Cari hesab balansı (2008-2016)

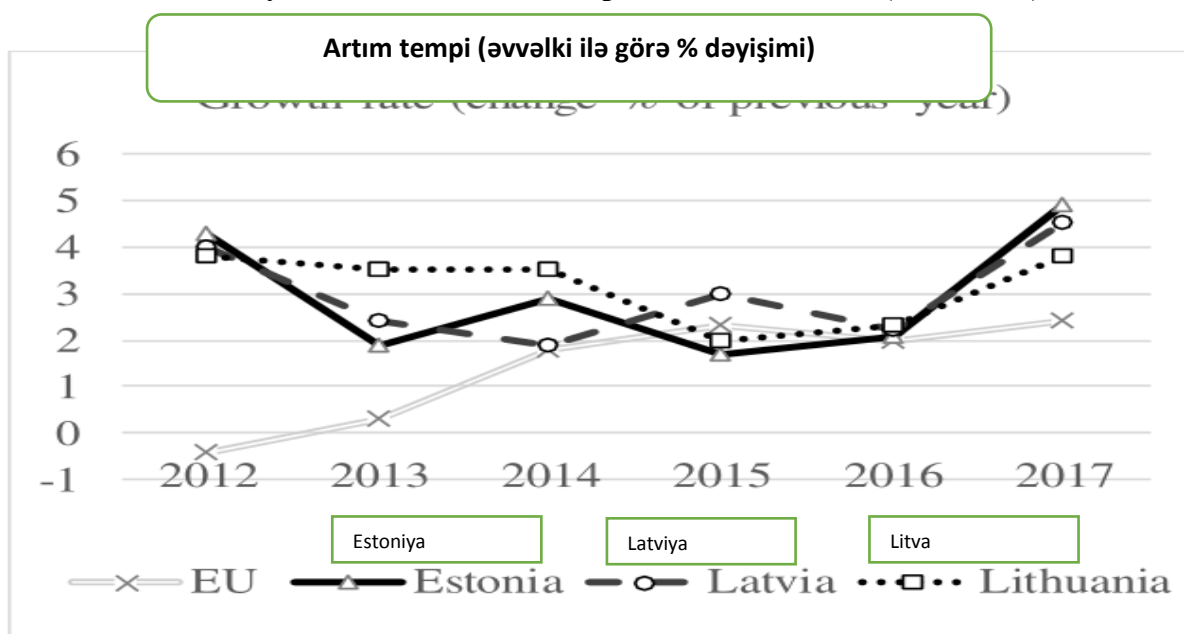
Mənbə: [http://FREE-ECONOMIC ZONES' IMPACT ON REGIONAL ...gs.elaba.lt](http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt) > object > elaba:29007895

Bunu sadəcə bir nəzəriyyə ilə izah etmək olar; pul qazanmaq üçün pul lazımdır. Buna görə bir çox ölkələr digər ölkələrin investisiya imkanlarından istifadə etməyə çalışırlar. FDI, xüsusən Baltikyanı ölkələr kimi kiçik ölkələrin iqtisadiyyatının vacib tərkib hissəsidir. AİZ-lər çox faydalı vasitələrdir, çünki onların ilk və başlıca məqsədi FDI-nı cəlb etməkdir. Düzgün həyata keçirildikdə, onlar, sahibkar olan bölgələrin və ölkələrin beynəlxalq ticarətdə daha fəal olmalarına imkan verə bilər. Baltikyanı ölkələrin böhrana qədər cari hesab balansının mənfi bir tendensiyada olmasına baxmayaraq, bu, onların iqtisadiyyatının borc götürmələrdən asılı olduğunu göstərir (bax Şəkil 17). Bu, əslində onların böhrandan təsirlənməsinin əsas səbəblərindən biri idi. 2009-cu il ərzində üç dövlət qəfil böhrana düşdükdə kapital axınındakı qəfil düşmənin təsirini hiss edirdi. Bu, üç dövlətin istehlak və investisiya üçün borc götürməsinə çətinləşdirdi, buna görə də böhrandan sonra ÜDM-də balans müsbət oldu. Baltikyanı ölkələrdə ÜDM-in% -i kimi cari hesab balansı hələ də sabit deyil və ölkələrin statistikasına -5% -dən + 5% -ə qədərdir. Latviya və Estoniyanın müsbət

dəyəri olsa da, Litva 2016-cı ildə onları mənfi dəyərlə izləyir. Baltikyanı ölkələrdə iqtisadi artım xarici kapitalın mövcudluğundan çox asılı görünür və hələ də onlar kapital axışına təsir edən maliyyə böhranlarına həssasdır (Staehr b, 2015).

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, böhranın mənfi artım templəri ilə dərin təsirini hiss etdikdən sonra, Baltikyanı ölkələr 2010-2011-ci illərdə iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirməyə nail oldular və o vaxtdan bəri müsbət artım templərini qorudular. Böhrandan bəri dövlətlərin böyümə tempi, böhrandan əvvəlki böyümə sürəti ilə müqayisədə yavaş bir tempi izləməkdədir.

Şəkil 13: Baltikyanı ölkələrdə artım tempi və AB ortalaması (2012-2017)

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

Son illərdə HDI-yə (İnsan Artım İndeksi) nəzər salsaq, Baltikyanı ölkələr çox yüksək HDI olan ölkələr qrupunda yerləşmişdir (baxın Cədvəl 6). Bunu indekslə şərh etmək mümkündür; Baltikyanı ölkələrdə yüksək ömür uzunluğu, yüksək təhsil və ümumi milli gəlir səviyyəsi mövcuddur.

Üç ölkədən, Estoniya ən yüksək HDI-yə sahibdir və 2014-cü ildən 2015-ci ilə qədər 31-ci yerdən 30-a yüksəlmişdir. Litva Estoniya sıralamasında 37-ci yeri tutur. Sonra Latviya 44-cü yerdədir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, HDI ölkənin inkişaf etmiş

olduğunu, inkişaf etməkdə olduğunu və ya inkişaf etmədiyini ayırmağı asanlaşdırır. HDI baxımından dünyanın demək olar ki, 200 ölkəsində 30-37-44-cü yerləri tutmaqla Baltikyanı ölkələr özlərini inkişaf etmiş ölkələr qrupuna əlavə edir.

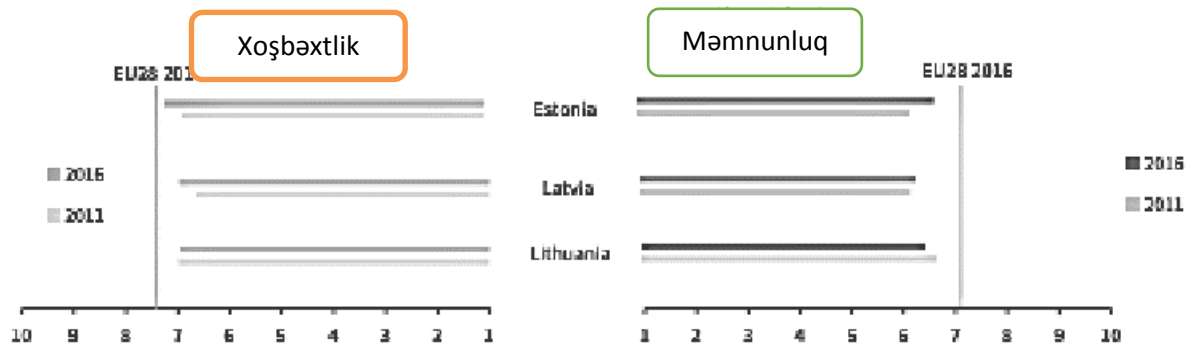
Cədvəl 7: Baltikyanı ölkələrdə İnsan Artım İndeksi cədvəli

Ölkələr	Qrup	HDI 2015	2015 görə 2016 hesabatı	2014 görə 2015 hesabatı
Estonia	Çox yüksək HDI	0.865	30-cu	31-ci
Latviya	Çox yüksək HDI	0.83	44-cü	44-cü
Litva	Çox yüksək HDI	0.848	37-ci	37-ci

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

Avropa həyat keyfiyyəti sorğuları (bundan sonra - EQLS) həm Avropa vətəndaşlarının həyatının obyektiv şərtlərini, həm də bu şərtlərə və ümumiyyətlə həyatlarına dair hisslərini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatlar məşğulluq, gəlir, təhsil kimi bir çox sahəyə yönəldilmişdir. Zamanla insanların həyatındakı keyfiyyət meyllərini izləmək mümkün olduğundan, EQLS-ə baxan zaman Baltikyanı ölkələrdə mövcud şərtləri görmək vacibdir (Şəkil 15).

Şəkil 14: Baltikyanı Ölkələrdə xoşbəxtlik və məmnuniyyət üzrə Avropa həyat keyfiyyəti sorğuları (EQLS)

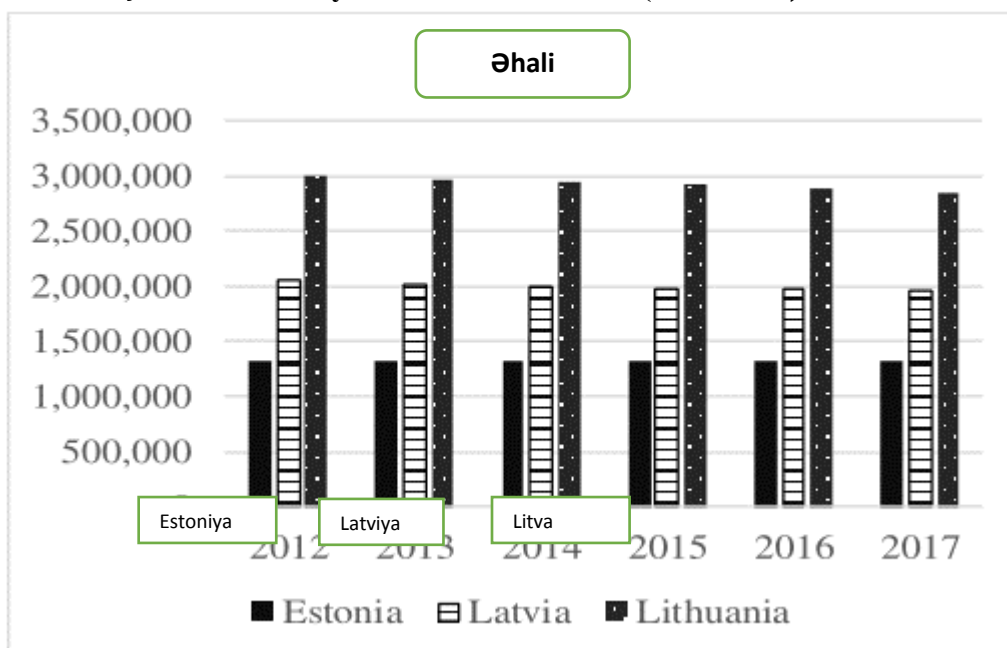

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

Baltikyanı ölkələrin sakinlərinin xoşbəxtliyi və həyat məmnuniyyəti ilə bağlı keçirdiyi sorğuların nəticələrinə baxaraq, üç dövlətin AB-nin orta səviyyəsində olduğunu söyləmək mümkündür. Estoniya Baltikyanı ölkələrdə ən yüksək xoşbəxtlik və həyat məmnuniyyətinə malikdir. Estoniyalıların əvvəlki sorğular ili olan 2011-ci ildən bəri özlərini daha xoşbəxt və məmnun hiss etdikləri asanlıqla tanınır.

Baltikyanı ölkələr arasında ən çox əhaliyə sahib olmasına baxmayaraq, Litva, eyni zamanda, üç dövlət arasında ən yüksək mühacirət nisbətinə sahibdir. Son 5 ildə Litva 200.000-ə yaxın əhalisini itirdi, Latviyanın itkisi təxminən 100.000, Estoniyanın itkisi 10.000 əhali təşkil edir.

Şəkil 15: Baltikyanı Ölkələrin Əhalisi (2012-2017)

Mənbə: <http://FREE-ECONOMIC-ZONES-IMPACT-ON-REGIONAL-...gs.elaba.lt/object/elaba:29007895>

FDİ-ni təşviq edən ayrı-ayrı agentliklərə görə Baltikyanı ölkələr ümumilikdə Estoniyada 3, Latviyada 5 və Litvada 6 AİZ-yə ev sahibliyi edirlər.

Cədvəl 8: Baltikyanı ölkələrdə AİZ

Baltikyanı Ölkələrdə AİZ Cədvəli

Ölkə	Zona
Estoniya	Paldiski Free Zone
	Muuga Free Zone
	Sillamäe Free Zone
Latviya	Riga Free Port
	Ventspils Free Port
	Liepaja Special Economic Zone
	Rezekne Special Economic Zone
	Latgale Special Economic Zone
Litva	Klaipėda Free Economic Zone
	Šiauliai Free Economic Zone
	Panevėžys Free Economic Zone
	Kėdainiai Free Economic Zone
	Kaunas Free Economic Zone
	Marijampolė Free Economic Zone

Mənbə: <http://www.elaba.lt/object/object.do?objectid=29007895>

Zona anlayışı hər bir dövlətdə fərqli adlandırılrsa da, eyni məqsədlər üçün fəaliyyət göstərir. Hər bir dövlətin AİZ-lərinin (fərqli adlarla adlandırılmasına baxmayaraq) və onların funksiyalarının öz qanuni əsasları vardır.

2.2. Azad iqtisadi zonaların regionlarda biznes mühitinə və yerli özünü idarəetmə təsirinin təhlili

Azad iqtisadi zona olan Sumqayıt Texnoparkı ölkədə qurulan ilk texnoparkdır. 45 hektar ərazisi olan Sumqayıt Texnoparkın istifadəyə verilməsi ölkəmizdə elektroenergetikanın inkişaf etməsi, enerji müəssisələrinin yenidən qurulması və müasirləşdirilməsi, elektroenergetika sənayesi üçün məhsullar istehsal edəcək zavodlar, sexlər qurulması kimi bir sıra imkanlar açacaqdır.

Həmin sözügedən bu müəssisə işə düşdükdən sonra burada 3 min nəfərdən çox insanın, həmçinin yüksək ixtisaslı mühəndislərin daimi işlə təmin edilməsi də nəzərdə tutulan fikirlərdəndir.

Bu və ya başqa texnoparkların səmərəli fəaliyyətlərini təmin etmək üçün dünyada çox ciddi uğurlar əldə etmiş texnoparkların müsbət təcrübəsinə göz atmağımız kifayətdir.

Son vaxtlar Ələt qəsəbəsinin ətrafına xüsusi diqqət ayrılır. Gəmiqayırma zavodunun və Bbərə limanının Qaradağ rayonu ərazisinə köçürülməsi burada eyni zamanda yeni Azad İqtisadi Zonanın yaradılması məsələsini də ortaya çıxarır. Bərənin Ələtə köçürülməsi ilə yüklər Mərkəzi Asiyadan və Çindən Ələtə gətirilərək Bakıya girmədən birbaşa Avropaya, cənuba və həmçinin eyni zamanda şimala yola salınması düşünülmən məsələdir.

Azad iqtisadi zonaların ölçüləri dəyişkəndir, lakin onlar məhdud bir ərazini əhatə edir. Həmişə vacib deyil ki, Gömrük sərhədləri olsun. Onu da qeyd etməliyəm ki, AİZ – də güzəştlərin növləri həmişə müxtəlif olmayıb, əsasən bu qayda belə olur: gömrük, vergi və maliyyə güzəştləri şəklində olur. AİZ – rin qurulduğu əsas regionlar – inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemlili əraziləridir.

Azərbaycan Respublikasında Ələt rayonundakı Yeni Bakı Limanında onun ərazisinin 100-115 hektarında AİZ yaradılması geniş bir hal almışdır. Limanın öz ümumi sahəsi isə 400 hektardır. Əgər ayrılmış sahənin kifayət etmərsə, onun artırılması qəbul edilən haldır. Çünki, burada əsas məqsəd ölkənin tranzit bir ölkə strukturunda formalaşması ilə yanaşı ixrac və idxalın geniş təşəkkül tapmasının stimullaşdırılmasıdır. Bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdim ki, burada həmçinin respublikanın sənaye baxımından kompakt hissələrində ixrac istehsalat zonalarının (texnopolislərin) yaradılması istiqamətində işlər aktiv haldadır.

Qeyd etmək mütləqdir ki, ölkəmizdə xüsusi vergi, gömrük və s. güzəştlərə malik zonaların qurulması istiqamətində işlər sürətlə davam etdirilir. Məsələn, Bakının Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində tikilən Yeni Bakı Dəniz Limanının ərazisində

qurulan ATZ, Sumqayıt sənaye parkı, 2015 – ci ildə təməli qoyulan Mingəçevir Sənaye Parkını və s. azad iqtisadi zonalar misal göstərmək olar . Sözügedən bu zonaların iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsi naminə ölkədə yenidən qurulan nəqliyyat infrastrukturunun fəaliyyət göstərməsi (Şərq – Qərb, Şimal – Cənub dəhlizi üzrə), ixrac yönümlü müəssisələrin (texnoparklar və aqroparklar) istehsal etdiyi malların asan şəkildə beynəlxalq bazara çıxarılmasında həm zaman və həm də maliyyə nöqtəyi – nəzərindən səmərəliliyi investorlar cəlb edilməlidir.

Texnoparkların qurulması ölkəmizin müxtəlif regionları o cümlədən həmçinin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi maraq yaradır. Bu, Azərbaycanda fundamental və tətbiqi tədqiqatlar sektorunda vacib nailiyyətlərin əldə edilməsi ilə şərtləndirilir. Məhz ona görə də texnoparklar müxtəlif rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən yüksək texnoloji istehsalatın formalaşdırılması qabiliyyətinə malik olmalıdır. Texnoparkların yaradılması nümunələri Azərbaycan Respublikasının regionlarında mövcuddur (Sumqayıt, Pirallahı, Mingəçevir). Onlar bir birindən fərqli təşkilatı – hüquqi formalarda mövcud olub, belə qruplaşdırıla bilər: qeyri – kommersiya təşkilatları, aksioner (səhmdar) cəmiyyət, dövlət müəssisələri, elmi – tədqiqat təşkilatlarının struktur bölmələri.

İnkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində ən məqbul sayılan AİZ forması olan texnoparkların regionun inkişafı prosesinə təsirinin fərqli tərəfli forma və istiqamətləri var. Məhz texnoloji parkların funksiya və təyinatı bu cür müxtəlif tərəfli təsəvvür olunmaqla, onların aparıcı regional mərkəz kimi, regionun son illərdə iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişaf modelinə istiqamətlənmiş formada qurulması hədəflənir.

Bakıda və həmçinin Abşeron yarımadasında, Aran və Şirvan – Neftçala, Gəncə – Qazax iqtisadi zonalarında da yaxın zaman ərzində texnoparkların müstəqil regional assosiasiyaları yaradıla bilər. Belə ki, belə bir qərar verilmişdir ki, yalnız Bakıda 4 , Sumqayıtda 3, Mingəçevirdə 1, Neftçalada 1, Şirvanda 1 texnopark yaradılsın. Bu

amil regionların iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasının əsas şərtlərindən hesab olunur.

Təbii ki, regionların inkişaf prosesində texnoparkların rolunun bu cür qiymətləndirilməsi texnoloji parklara dövlət tərəfindən gələn dəstəyin forma və şərtlərini, regional məsələnin həlli üçün və eyni zamanda regional iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün bu texnoparklardan istifadə olunması məqsədini müəyyən etməlidir. Haqqında danışılan dövlət dəstəyi özünü fərqli formalarda göstərə bilər. Bu bəzi vergilərdən azad etmə, xüsusən də əmlakı nəzərdə tutulan müddətə vergidən azad etmə, torpağın, binaların (yerli icra hakimiyyəti orqan. qərarı ilə) icarəsində güzəştlərin verilməsi, rentə ödəmələrinin güzəştli ölçüləri, informasiya və kompüter şəbəkələrinə güzəştli çıxışın təminatı və s.

Bununla yanaşı, texnoloji parklara regionların əsas inkişafı mexanizmi kimi baxmaq olmaz, belə ki, bu həmin o regionda regional siyasətdə başqa əhəmiyyətli mexanizmlərin müvafiq dəstəyi qazana bilməməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də AİZlərə regional inkişafın digər struktur bəndləri ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzər salmaq lazımdır və onların yaradılmasında isə regionun sənaye siyasətinin ərazicə inkişafının ümumi konsepsiyaları nəzarətə alınmalıdır. AİZlərin ən qəbul edilən forması olan texnoloji parklar bu inkişafı sürətləndirməli və regionun bütün həyatı təminatı sistemini çətin vəziyyətdən çıxarmalıdır.

Göründüyü kimi, Azad İqtisadi Zonaların ölkə inkişafında rolu çox böyükdür. Bu vasitələrdən istifadə etmək istər köhnə ərazilərdə yeni təsərrüfatçılıq sahələrinin inkişaf etdirilməsinə və ya yeni təsərrüfat sahələrinin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

Tarixə nəzər salsaq, azad iqtisadi zonalar əksər ölkələrdə prioritet olmuşdur. Bu zonalar bəzən ixrac və ya idxal prosesində daha böyük potensialın cəlb edilməsi, bəzən sənaye fəaliyyətində daha yaxşı mühitin yaradılması və bəzən bölgəyə və ya ölkəyə xarici birbaşa investisiyaların (bundan sonra xarici investisiyaların) cəlb edilməsi və idarə olunması üçün istifadə olunurdu (Davud H. N, 2018).

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ən qabaqcıl iqtisadi yazarlar hər yeni iqtisadi fəaliyyətin hər zaman ölkənin inkişafına təsir etdiyini düşünürlər. Uğurlu bir fəaliyyət gəlir gətirir və gəlir yeni investorları cəlb edir. İqtisadi fəaliyyətin yeni investisiya qabiliyyəti genişlənir, yerli işçilər tərəfindən qarşılanacaq yeni məşğulluq ehtiyacları deməkdir. Bölgədəki yeni məşğulluq imkanları ilə firavanlıq səviyyəsi yüksəlir. Nəzəri olaraq, bu sistem bir mühərrik kimi işləyir, bir hissəsi digərini işə salır və bu da uğurlu inkişaf prosesini hərəkətə keçirir.

Azad iqtisadi zona termini bir çox ölkədə və bir sıra dillərdə istifadə olunduğu üçün bir çox təriflər mövcuddur, lakin xarici investisiya cəlb etmək üçün xüsusi vergi güzəştləri olan zonalar uzun müddət beynəlxalq iqtisadiyyatın bir hissəsi olmuşdur.

Cədvəl 9.AİZ – rin təşkilində şərtləri doğuran amillər

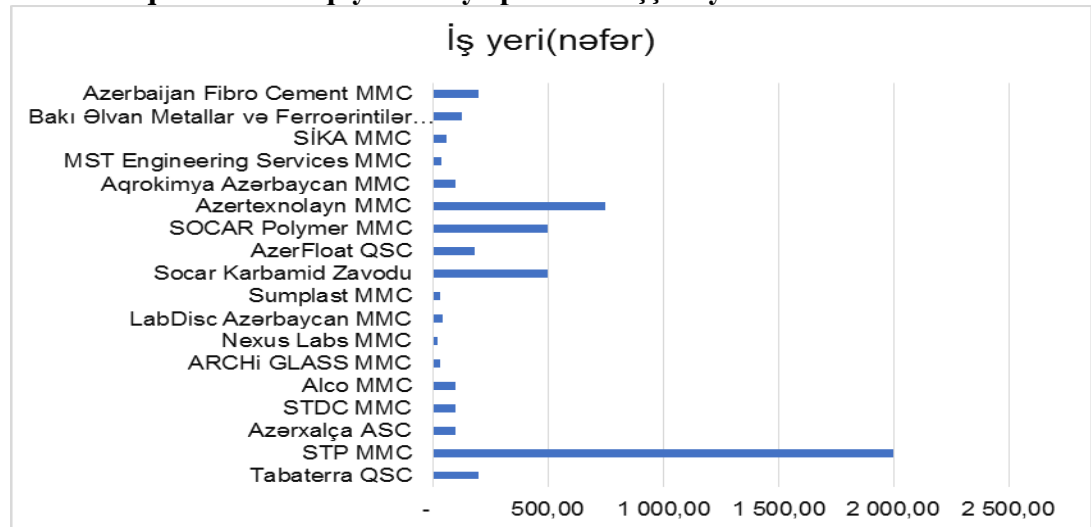
AİZ – rin təşkilində şərtləri doğuran amillər	Abşeron yarımadası üzrə	Respublikanın digər bölgələri üzrə
Yeni iş yerlərinin yaradılmasında	0,4....4,25	1,5....10,0
İşçi qüvvəsinin ixtisasının artırılmasında	0.25....1,25	0,6.....4,0
İnfrastruktur abadlaşdırma: - yolların inşasına -enerjiyə	0.35.....2,25	5,0
	0,25....1,50	4,0

Mənbə: <http://old.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&news=28> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Əslində Azad iqtisadi zonaların sayının artımı, Azərbaycanda yeni iş yerlərinin artımına , yeni firmaların yaradılmasına gətirib çıxarır, əslində deyib bilərik ki, AİZ regionlarımızda iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin işlə təmin olunmasında və işsizliyin azaldılmasında təsiri böyükdür. Yəni biznes mühiti inkişaf etdikcə, bir sıra ərazilərdə firmaların tipli sənaye obyektlərinin yaradılmasına daha çox diqqət verilməyə başlanılır.

Azad iqtisadi zonaların təşkilində sərfələri doğuran amillərə nəzər saldıqda, ən çox sərfələr Abşeron yarımadası üzrə olub, lakin yolların inşasına, xüsusən enerji amilinə nəzər salsaq, digər rayonların payının daha çox olduğunu görə bilərik.

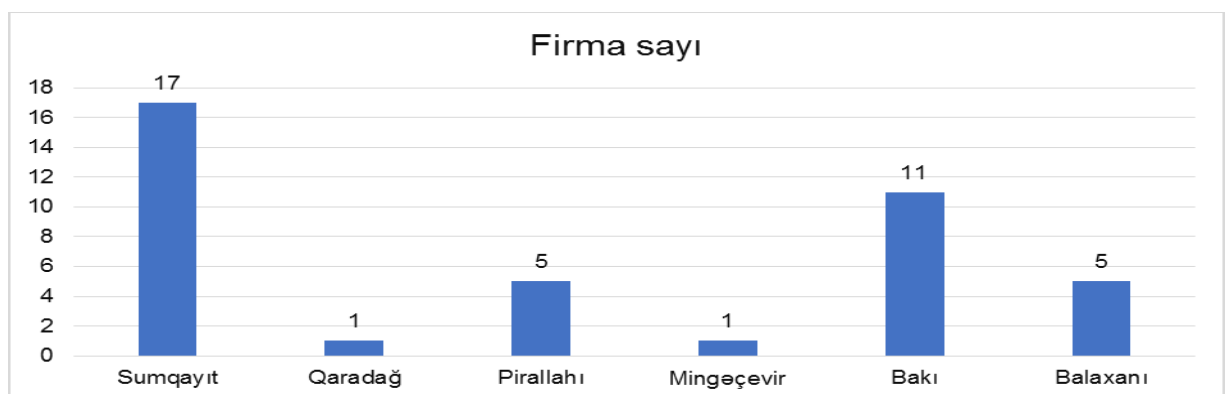
Diagram 1: Sumqayıt Sənaye parkının işçi sayının dinamikası

Mənbə: http://senaye.gov.az/az/senaye_zonalari/parks/sumgayit_kimya/ məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Abşeron regionunda yerləşən Sumqayıt Sənaye parkının rezidentlərinə nəzər salsaq, ən çox işçi sayı Texnologiyalar parkının özündədir, eyni zamanda Azertexnolayn və Socarın törəmə şirkətləri də qrafikdə seçilir.

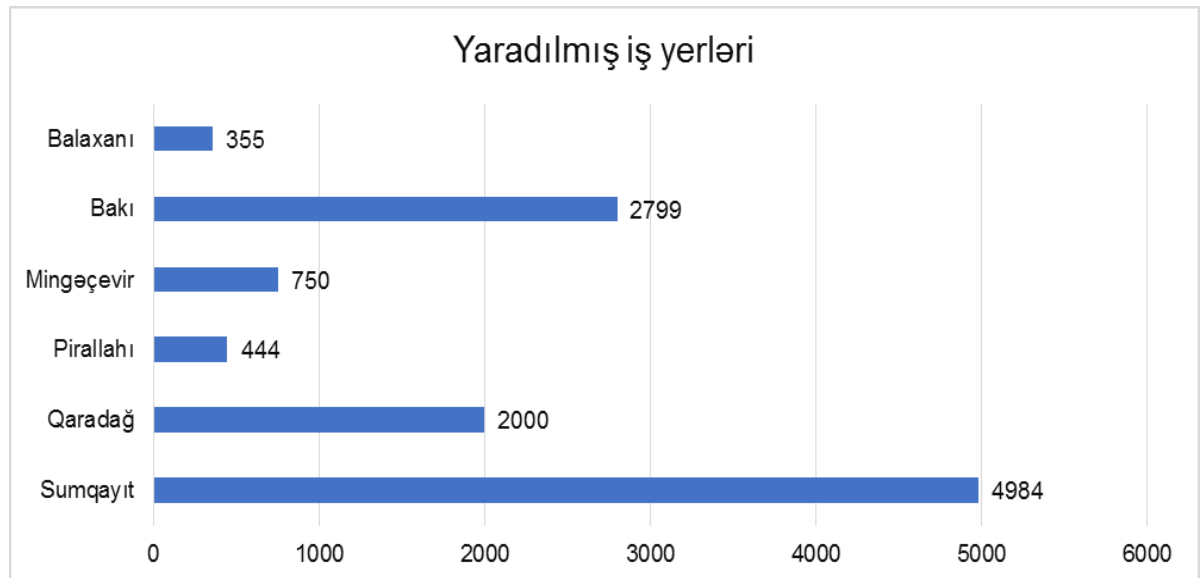
Diagram 2: Azad İqtisadi Zonalarda yaradılmış firmaların say dinamikası

Mənbə: Sadalanan iqtisadi zonaların rəsmi portallarından əldə edilən məlumat əsasında tərtib olunub.

Zonalarımızda yaradılmış firmaların sayına nəzər salsaq, ən çox firma Sumqayıt ərazisindədir, ən az firma isə Qaradağ və Mingəçevrin payına düşür. Xüsusi olaraq iqtisadi zonaların genişlənməsi ilə paytaxtda firma sayının artmasını demək olar.

Diagram 3: Azad iqtisadi zonalarda yaradılmış iş yerlərinin dinamikası

Mənbə: Sadalanan iqtisadi zonaların rəsmi portallarından əldə edilən məlumat əsasında tərtib olunub.

Azad iqtisadi rayonların inkişafı ilə rayonların biznes mühiti genişlənir və bununla da firma sayı artaraq yeni iş yerləri açılır. Məsələn Sumqayıtda müəssisələrin sayı genişləndikcə 4984 iş yeri açılıb, sırada ikinci yerdə Bakı şəhəri durur.

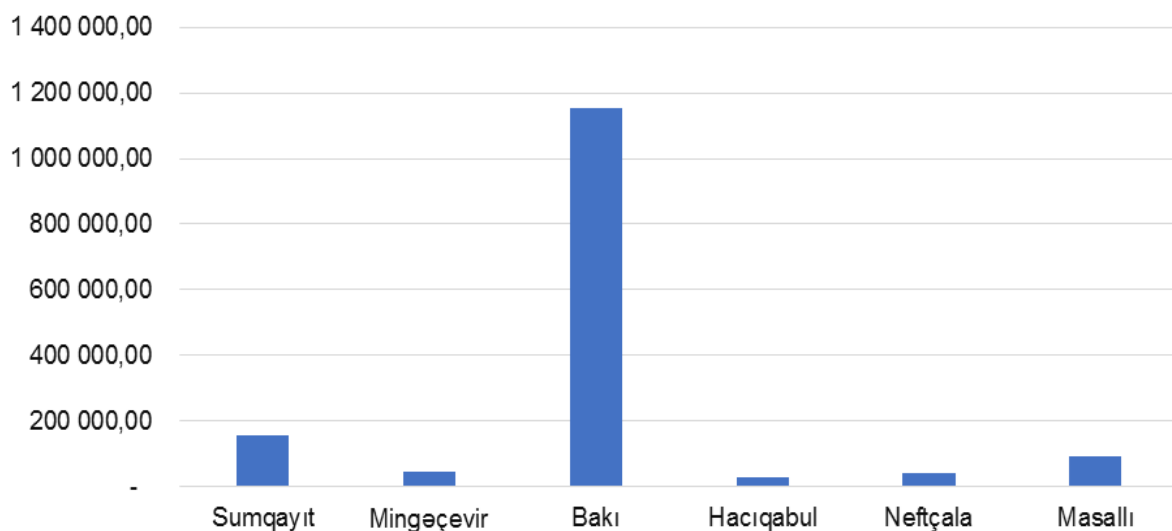
Diagram 4: Zonalar üzrə yatırım (mln manat)

Mənbə: Sadalanan iqtisadi zonaların rəsmi portallarından əldə edilən məlumat əsasında tərtib olunub.

İqtisadi rayonlar üzrə edilmiş yatırımlara baxsaq, ən çox yatırım Bakı şəhərinə edilib, bundan sonra ikinci yeri isə Qaradağ rayonu tutur, son dövrlərdə Mingəçevir ərazisinə də yatırımların sayı artaraq 140 mln manata çatmışdır.

Diaqram 5: Məşğul əhali

Mənbə: Sadalanan iqtisadi zonaların rəsmi portallarından əldə edilən məlumat əsasında tərtib olunub.

Düzdür, azad iqtisadi zonaların artımı biznes mühitinə o da öz növbəsində iş yerlərinin sayının artımına təsir etsə də, təkcə Bakı şəhərində məşğul əhəlinin sayında artım var. Bunun səbəbi, bu ərazilərdə ixtisaslaşmış kadrların daha çox tələb edilməsi ilə izah etmək olar. Hərçənd ki, yetərincə boş iş yeri olsa da bunun üçün tələb olunan ixtisas dərəcəsinin azlığı aşağıdakı qrafik kimi bir fərq yaradır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA YARADILACAQ AZAD İQTISADI ZONALARIN REGIONLARIN INKIŞAFINA VƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏYƏ POTENSIAL TƏSİR İMKANLARININ TƏHLİLİ VƏ TƏKLİFLƏR

3.1. Azərbaycanca azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə əlaqədar iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin və fəaliyyətlərin təhlili

Azad iqtisadi zonaların fəaliyyətinin müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, onların iş mexanizmində mənfi cəhətlərə də rast gəlinir. Beləliklə, azad iqtisadi zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin qanuni inzibati və hüquqi rejimi tez-tez strateji ehtiyatların və valyutanın ölkədən kənara ixracının leqallaşdırılması vasitəsi olaraq istifadə olunub.

Ekspert dəyərləndirmələrinə əsasən, keçən əsrin 90-cı illərinin sonlarında hər ay ölkədən qaçaqmalçılıq yolu ilə çıxarılan 2 milyard ABŞ dollarının ən böyük hissəsi azadiqtisadi zonalardan keçib.

Azad iqtisadi zonalar (AIZ) aşağıdakı məqsədlərlə yaradılır:

- ayrı-ayrı bölgələrdə investisiya fəaliyyətinin artırılması;
- təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması;
- sərhədyanı iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına yardım və s.

AİZ yaradılma qərarı dövlət tərəfindən qəbul edilir. Belə bir sifariş, bir tərəfdən, mövcud qanunvericiliyə ən yüksək dərəcədə uyğun olmalıdır. Digər tərəfdən, qanuni bir akt statusuna sahib olan və hüquqlar siyahısını özündə əks etdirən normativ-hüquqi sənədin yaradılmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirir və federal subyektlərin AİZ sahəsində səlahiyyətlərini göstərir, bu səlahiyyətlər federal orqanlar tərəfindən dövlət orqanlarına həvalə olunur.

Fikrimizcə, belə bir sənəd dövlətin AR-nın dövlət orqanları və onun subyektləri arasında AİZ məsələləri üzrə tətbiq predmetlərinin və səlahiyyətlərin delimitasiyası

haqqında qərarı ola bilər. Bu halda, dövlət orqanları arasında səlahiyyətlərin delimitasiyası üzrə istənilən razılaşma münasibətlərinə yol verilmir.

AİZ-in təşkili ilə bağlı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, onların yaradılması və fəaliyyətinin aşağıdakı ümumi prosedurunı formalaşdırmağa imkan verir: (Аверьянова О.Д.,2017)

- AİZ-in yaradılmasının təşəbbüskarlarının müəyyənləşdirilməsi (dövlət orqanları, xarici tərəfdaşlar) və dövlət tərəfindən təsdiqlənmiş layihənin hazırlanması;
- dövlət məqsədinə və AİZ-in yaradılmasının real şərtlərinə müvafiq əsaslandırma, funksional məqsəd;
- AİZ üçün imkan daxilində infrastruktur, işçi qüvvəsi, xammal elementləri ilə təmin edilmiş və milli və beynəlxalq bazarlara çıxışı olan bir ərazi seçimi;
- Azad iqtisadi zonanın özünü təmin etmə və özünü maliyyələşdirmə əsasında fəaliyyət göstərən idarəetmə orqanlarının yaradılması;
- iqtisadi və təşkilati-hüquqi blokları özündə cəmləşdirən AİZ-in fəaliyyətinin iqtisadi və hüquqi mexanizminin formalaşdırılması.

AİZ-in fəaliyyətinin iqtisadi və hüquqi mexanizminin formalaşması onun özünəməxsus xüsusiyyətinə əsaslanır. Yaradılan zonanın iqtisadi və hüquqi mexanizminin seçimi onun hədəfləri və növü ilə müəyyənləşdirilir. Bu, AİZ-in səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinin vacib şərtlərindən biridir. Bundan əlavə, bu və ya digər bir zonanın iqtisadi və hüquqi mexanizminin formalaşması ümumi bir sxem və hər bir AİZ üçün müəyyən bir şəkildə seçilən və dəyişən struktur yaradıcı elementlərin standart dəsti əsasında həyata keçirilir (Быков А, 2019:s.39-40).

Qeyd etmək vacibdir ki, dünya təcrübəsində AİZ-in iqtisadi və hüquqi mexanizminin obyektiv fəaliyyətini təmin etmək üçün üç qrupda birləşdirilən universal tədbirlər məcmusundan istifadə olunur: maliyyə, fiskal və inzibati.

İnvestisiya cəlb edilməsini stimullaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin maliyyə qrupuna müəyyən problemlərin həlli üçün verilən subsidiyalar, borclar və aşağı faizli kreditlər və AİZ-in əsas istehsal aktivlərinin sürətlə

amortizasiyası daxildir. Fiskal tədbirlər, ləğvetmə, ödənişin təxirə salınması və ya vergi dərəcələrinin, rüsumların, tariflərin azaldılması şəklində təqdim olunur.

İnzibati tədbirlər qrupuna təşkilati xarakterli təşviqlər daxildir: (Алексеев А., 2018:s.41-45)

- torpaq sahələrinin ayrılması;
- təsərrüfat subyektlərinin təşkilati və hüquqi dəstəyi;
- müvafiq məhsulların bazar şəraiti barədə zəruri məlumatların verilməsi;
- biznes planın hazırlanması;
- tikilən obyekt üçün əlverişli yerin seçilməsi;
- istehsal infrastrukturunun inkişafına və onun güzəştli istifadə hüququnun təmin edilməsinə sərf edilən dövlət xərcləri.

AİZ-in fəaliyyət göstərməsi üçün istifadə olunan bütün iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin ümumi elementlərinin iki vahidə bölünməsi daha məqsədəuyğundur:

1. İqtisadi vahid.
2. Təşkilati-hüquqi vahid.

İqtisadi vahidə, cəlbedici investisiya mühitini təmin edən şəraitin yaradılması daxildir. Bu mühit, pul və maliyyə rejimini , əlverişli gömrük siyasətini stimullaşdırır.

AİZ-in həm xarici, həm də yerli müəssisələrinə tətbiq olunan ümumi güzəştlərə aşağıdakılar da daxil ola bilər: (Билогруд Н.И, 2018)

- müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən ixrac-idخال əməliyyatlarının gömrük rüsumu və vergilərdən, habelə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün tarifsiz tədbirlərin tətbiq edilməsindən azad edilməsi;
- zonanın daxili bazarı üçün nəzərdə tutulmuş malların idxalı zamanı gömrük ödənişlərinin azaldılması;
- vergi və icarə ödənişlərinin azaldılması;
- dövlət sifariş çərçivəsində maliyyə və maddi resurslarla təmin olunma;
- işə götürülmə və işdən azad edilmənin sadələşdirilmiş sistemi altında zəmanətli əməklə təmin edilmə.

Yalnız xarici investorlara verilən xüsusi güzəştlərə aşağıdakılar daxildir(Быков А.,2019:s.39-40) :

- xarici sərmayələrin əlavə qorunması tədbirləri. Xüsusilə, milli valyutada əldə edilən mənfəətin bir hissəsini zona bankları vasitəsilə bazar məzənnəsi ilə sabit valyutaya çevirmək hüququ;

- giriş və çıxış sənədlərinin tərtib prosedurlarının sadələşdirilməsi;

- daxili milli bazara çıxış hüququnun verilməsi;

- dövlət sifarişlərinin mövcudluğunun təmini. Cəlbedici investisiya mühitinin yaradılmasında aşağıdakılar rol oynayır:

- zonanın yaradılması zamanı proqram sənədlərində tərtib olunmuş müəyyən müddətdə zona mexanizminin sabitliyinin hüquqi təminatları;

- müavinətlərin azaldılması və rejimin sərtləşdirilməsi istiqamətində zonanın statusunda baş verə biləcək dəyişikliklərlə əlaqədar itkilərə görə investorlara təzminat hüquqlarının verilməsi.

Beləliklə, dövlətdə zona idarəetmə sisteminin qurum strukturu aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər (Андреев В. О.,2017):

- İdarə tərəfindən tənzimlənən və bəzi hallarda səlahiyyətləri ötürülə bilən ciddi səlahiyyətli, o cümlədən müxtəlif nazirliklər və idarələr tərəfindən idarə olunan AİZ-in funksional strukturu;

- zonaların inkişafına nəzarət etmək üçün federal bir orqanın olması. Bu qurum yuxarı şöbə statusuna malik olmalıdır və heç bir nazirliyin strukturuna daxil edilməməlidir;

- Azad iqtisadi zonaların inkişafı ilə bağlı bütün məsələləri bilavasitə həll edən federal idarəetmə orqanına (xüsusilə iri həcmli olanlar) AİZ rəhbərliyinin tabe olması.

AİZ-in ərazisində hər hansı mülkiyyət növündə (fərdi, kollektiv, səhmdar, dövlət mülkiyyətində olan, milli və ya xarici kapitalla əsaslanan) və onların birləşməsindən ibarət müəssisələrin yaradılmasına icazə verilir. AİZ-in fəaliyyətinin təşkilati və hüquqi əsasları barədə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, əməkdaşlığın perspektivləri

onlardan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq praktikasında artıq hazırlanmış hüquq norma və prosedurlara uyğunlaşmalarını tələb edəcəkdir.

AİZ ərazisindəki əmək münasibətləri bu sahədə qüvvədə olan milli və beynəlxalq normalara əsaslanmalıdır. İşçilərin işə götürülməsi və işdən çıxarılması, iş rejiminin, şərtlərin və əmək haqqının ödənilməsi, zonadakı bütün müəssisələrdə, o cümlədən xarici sərmayə qoyulmuş müəssisələrdə zəmanət, kompensasiya və güzəştlərin verilməsi ilə bağlı bütün məsələlər kollektiv şəkildə və fərdi əmək müqavilələri ilə tənzimlənir. Onlar ölkədə mövcud əmək qanununun müddəalarını pisləşdirə bilməzlər. Sosial sığorta və işçilərin zonada təminatı məsələləri işçilərin daimi yaşadığı ölkənin mövcud qanunvericiliyi ilə tənzimlənir və hər biri ilə fərdi əmək müqaviləsi vasitəsilə razılaşma əldə edilir (Алексеев А, 2018).

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, digər ölkələrdə olduğu kimi bizim ölkədə də böyük kapital üçün özünün cəlbədiciliyi, riski və rəqabət qabiliyyəti ilə, eləcə də digər parametrləri ilə fərqlənən gələcək müəssisələr və onun məhsulları üçün heç də az olmayan inkişaf imkanları mövcuddur. Siyasi amili də hesabdan silmək olmaz. Bu sahədə, inkişaf etmiş ölkələrin sərmayələrinin hərəkət meyllərinin dinamikasının və onların artırılmasının təhlili göstərir ki, AİZ layihələrinin dövlət tərəfindən hazırlanması, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin minimumlaşdırılmasına əsaslanır.

3.2. Azərbaycanın Regionların sosial-iqtisadi inkişafında azad iqtisadi zonaların potensial təsir imkanlarının təhlili və qiymətləndirilməsi

Azad iqtisadi zonaların yaradılması və idarə edilməsi, habelə bu zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqəli münasibətlərin tənzimlənməsi qaydaları Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının 14 aprel 2009-cu il tarixli 791-IIIQ Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Bu Qanuna görə, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasında məqsəd xüsusi bir hüquqi rejim və müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında yeni rəqabətli istehsal və xidmət sahələrinin təşkili yolu ilə sahibkarlığın və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirilməsidir.

Azad iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 iyun 2009-cu il tarixli 101 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq azad iqtisadi zonaların yaradılması və onların fəaliyyəti ilə bağlı dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə dövlət proqramlarının icrası üzrə Tədbirlər Planı, həmçinin 2011-2013-cü illərdə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması üzrə Tədbirlər Planında sənaye və azad zonaların yaradılması nəzərdə tutulub.

Azad zonalar müəyyən güzəştlərin (rüşümsüz idxal, vergi güzəştləri və s.) təqdim olunduğu coğrafi baxımdan məhdud ərazilər kimi müəyyən edilir. Bunlar təkcə ixracı stimullaşdırmaq üçün deyil, həm də birbaşa xarici sərmayə cəlb etmək, iş yerləri yaratmaq, iqtisadi artımı stimullaşdırmaq və texnologiya mübadiləsini sürətləndirmək üçün əsas vasitələr kimi göstərilir.

Hazırda Azərbaycanda AİZ-lərin yaradılması üçün dövlət orqanlarında bir sıra vacib tədbirlər görülür. 2007-ci ilin fevral ayında İqtisadi İnkişaf Nazirliyi qanuni əsas olmadan azad zonalar yaratmağın yanlış olduğunu bildirdi. Bu səbəbdən qanunvericilik bazasının yaradılması istiqamətində işlər görüldü, AİZ-nin ərazisində işləmək istəyən şirkətlərlə məsləhətləşmələr aparıldı. 106-dan çox şirkət bu təkliflərə cavab verdi və 2007-ci ilin aprel ayından etibarən nazirlikdə sərbəst iqtisadi zonanın yaradılması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Konseptual təkliflər və AİZ üçün qanun layihəsi hazırlanaraq qanunvericilik prosedurlarına uyğun Prezident Administrasiyasına təqdim edildi və sonradan bu qanun Milli Məclisdə birinci oxunuşda nəzərdən keçirildi. Zona yaratmaqda əsas məqsəd xüsusi bir rejim tətbiq etməkdir. Bu qanun xarici və yerli şirkətlər üçün (vergi, gömrük və digər sahələr) liberal rejimləri nəzərdə tuturdu (Андреев В. О, 2017).

17 mart 2016-cı il tarixində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakının Qaradağ rayonunun Ələt kəndində, o cümlədən yeni Bakı

Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisində sərbəst ticarət zonası kimi azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Fərmanı imzalanmışdır. Sərəncam davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, Azərbaycanın bir logistika və nəqliyyat mərkəzi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, habelə ölkədə bir çox vektorlu nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması məqsədi ilə imzalanmışdır.

Bu sərəncamı imzaladıqdan sonra, 7 sentyabr 2016-cı ildə, eyni ildə illik gəliri 1 milyard dollar olan Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində fəaliyyət göstərən məşhur DP World şirkəti ilə müqavilə bağlandı. Dünyada 78 terminalı olan DP World, Ələt rayonu Azad İqtisadi Bölgəsinin inkişaf planını hazırladı və 23 Mayda hökumətə təqdim etdi. Daha sonra Prezident İlham Əliyevin 31 may tarixli sərəncamı ilə azad iqtisadi zonaların yaradılmasını sürətləndirmək üçün parlamentin vitse-spikeri Valeh Ələsgərovun rəhbərlik etdiyi işçi qrupu yaradıldı.

AİZ-in səmərəliliyi əsasən bazar qurumlarının tamlıq dərəcəsindən və hər şeydən əvvəl mülkiyyət formasından asılıdır. Azad iqtisadi zonanın istehsalının effektiv olması üçün AİZ dəyişən dünya bazar şərtlərinə tez cavab verməlidir və onun bu cür çevikliyinin əsas şərti, təsərrüfat subyektlərinin müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında iqtisadi müstəqilliyidir. Eyni zamanda, AİZ-in inzibati strukturu ilə sıx əlaqə lazımdır, çünki zonanın idarəedilməsi həlledici və qanuni olmalıdır, xüsusən də xarici sərmayəçi-əməkdaşlarla münasibət qanuni əsasda təşkil edilməlidir. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, buna yalnız əmlak fondunun çəkisi əhəmiyyətli olduqda nail olmaq olar, bu bölgənin aparıcı müəssisələri arasında ən azı 40% olmalıdır (Белоголова М.П., 2017:s.104-108).

Əksər ekspertlərin fikrini təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, azad iqtisadi zonalar investisiya cəlb etmək və yeni iş yerləri yaratmaq üçün çox vacibdir. Belə bir iqtisadi zonanın yaradılmasının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tranzit ölkə kimi imkanlarını genişləndirə və ölkədə yüklərin həcmi artırır. Malların Azərbaycan ərazisindən Türkiyəyə və Asiyaya daşınmasına artan

marağı nəzərə alsaq, yeni iqtisadi zonanın yaradılması Azərbaycanın imkanlarını genişləndirəcəkdir. Yeni iqtisadi zona həm də dövlət gəlirlərinin və büdcə vəsaitlərinin artmasına səbəb olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu addım məşğulluğun inkişafına ciddi təsir göstərəcəkdir. Çünki yeni investisiya cəlb etmək yeni iş yerlərinin yaradılması deməkdir.

Bu zonalarda həm də digər sektorlarda aktivliyin artması üçün əlverişli şərait yaradılacaqdır: Sərmayə qoyulduqdan sonra zonanın fəaliyyət göstərməsi yerli xammal tələb ediləcəkdir. Bundan əlavə, azad iqtisadi zona iqtisadçıların işə qəbul olunmasına kömək edəcəkdir. Azad iqtisadi zonalar daxili bazar üçün də geniş çeşidli ehtiyat hissələrini təmin edəcəkdir. Bu, şübhəsiz ki, yerli məhsulların idxalı və marketinqdən asılılığın aradan qaldırılması baxımından çox vacibdir. Bütövlükdə azad iqtisadi zonalar Azərbaycanın iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcək, xüsusən də əgər onlar ölkənin bölgələrində yaradılsa, iqtisadiyyata müsbət təsiri daha da yüksək olacaqdır. Bu, dövlət gəlirlərinin artması baxımından çox vacib bir amildir (Бюро Ж.М, 2018).

Hazırda ölkədə sənaye parkları mövcuddur, bu günə qədər onlara 800 milyon dollar sərmayə qoyulmuşdur. Bunlara: Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı, Qaradağ və Mingəçevir sənaye parkları, Pirallahı sənaye parkı, yüksək texnologiyalar parkı və Mingəçevir yüksək texnoloji parkı daxildir. Yuxarıda göstərilən parklarda müasir infrastruktur mövcuddur və hələ də yaradılmaqdadır, onlarda bir sıra xidmətlər göstərilir, onların əksəriyyəti 7 il ərzində bir çox vergidən azad olunub. Sənaye parklarının ərazisində neft-kimya və digər prioritet sektorlarda rəqabətqabiliyyətli məhsullar (eləcə də iş və xidmətlər) istehsal edən istehsal və emal müəssisələri yaradılıb.

Sənaye parkının yaradılmasının aparıcı hədəfləri aşağıdakılardır: (Андреев В., 2016:s.26-28)

□ İnnovativ və yüksək texnoloji rəqabətli məhsul və xidmətlərin yaradılması, habelə bu sahədə sahibkarlığın yaradılması;

☐ iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək;

☐ ölkənin yerli və xarici sərmayələrə çıxış imkanlarını genişləndirmək;

☐ əmək qabiliyyətli əhəlinin istehsalatda məşğulluğunun artması.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq texnoparklarda aşağıdakı həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq olunur:

☐ Vergi və gömrük güzəştləri tədbirləri;

☐ Sənaye parkının infrastrukturunun təmin edilməsi;

☐ aşağı qiymətə torpaq icarəsinin müəyyənləşdirilməsi;

☐ güzəştli kreditlərin verilməsi;

☐ İnzibati prosedurların sadələşdirilməsi;

☐ Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün xidmətlərin təşkili;

☐ İstilik və elektrik enerjisinin, su və qazın, çirkab suların axıdılması və məişət tullantılarının toplanması üçün əlverişli tariflərin tətbiqi.

Ələt azad iqtisadi zonasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun 8-ci maddəsinə əsasən, azad zonanın səlahiyyətli orqanı aşağıdakı mənbələrdən istifadə edir (Брагина Е.,2019):

☐ tətbiq olunan haqlar və digər ödənişlər;

☐ Azad zonanın səlahiyyətli orqanına aid olan inkişaf etdiricilərdən və ya digər hüquqi şəxslərdən alınan dividendlər və ödənişlər;

☐ dövlət tərəfindən təmin edilən hər hansı digər mənbə.

Azad iqtisadi zonanın sakinlərinə vergi və digər güzəştlərə gəldikdə, AİZ-in bütün üzvləri və sakinləri azad zonadakı fəaliyyətlərinə görə bütün vergilərdən azad olunurlar. Mallar, işlər və xidmətlər idxal edilərkən gömrük rüsumları və digər vergilərdən də azad edilirlər.

Beləliklə, inkişaf etməkdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatında azad iqtisadi zonaların ən əlverişli formalarından biri, bölgənin sürətli inkişafı, əhəmiyyətli ilkin investisiya və geniş mənfəət tələb etməyən elmi və texnoloji inkişafın istehsalatda

tətbiqi üçün yaxşı bir açılış meydançası ola biləcək texnoparklardır; yeni rəqabət materiallarının yaradılması və onların daxili və xarici bazarlarda uğurlu tətbiqi, elm və istehsal arasında elmi və iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsidir. Texnoparklar idarəetmə bacarıqları əldə etmək, işçilərin və mütəxəssislərin qabaqcıl hazırlığı və yeni kadrların hazırlanması üçün bir təlim sahəsi ola bilər.

3.3. Azad iqtisadi zonaların Azərbaycanda yerli özünü idarəetmələrin inkişafına potensial təsir imkanlarının təhili

Azad iqtisadi zonalar yaradarkən onların əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır: iqtisadi fəaliyyətin təşkilati formaları, ölkədə məhsuldar qüvvələrin paylanması yolları, azad iqtisadi zonada əlavə dəyərin istehsalı və paylanması, ərazilərin genişləndirilməsi, AİZ ərazilərinin inkişafı və s. Azad iqtisadi zonaların yaradılması ölkənin və ya bölgənin inkişaf elementlərindən biridir. Bu səbəbdən yalnız yuxarıda göstərilən amillər müəyyən edildikdən sonra beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına və beynəlxalq ictimaiyyətlə əməkdaşlığa üstünlük verilməklə fəal struktur və regional siyasət aparılmalıdır.

Əsas məsələ, ölkəmizin ərazi baxımından əlverişli şərtlərə nə dərəcədə sahib olmasıdır və ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin azad iqtisadi zonalar üçün nə dərəcədə imkanlar yaratmasıdır. Azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar üçün əlverişli şəraitin yaradılması vacibdir. Məsələn, zonaya gələn xarici investorların, orada istehsal olunan və xaricə ixrac olunan malların xüsusi nəzarətə ehtiyacı var. Bu gücləndirilmiş nəzarət inzibati olmamalı, qanuna uyğun şəkildə olmalıdır. Digər tərəfdən, azad iqtisadi zonaların yaradılması rəqabət qaydalarına uyğun olmağı tələb edir. Yəni bu sahədə işləyənlərin hamısına ümumi olan qaydalar tətbiq olunmalıdır (Брагина Е.,2019).

Azad iqtisadi zonaların yaradılması xarici investorların cəlb olunmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, işçi qüvvəsinin potensialının artmasına və təkcə ölkənin deyil, həm də bölgənin iqtisadiyyatının artmasına kömək edə bilər. Son onilliklərdə azad və

xüsusi iqtisadi zonalar xarici investisiyalı layihələr üçün ən vacib sahələr olmuşdur, çünki strateji yerləşmə, infrastruktur, stimullar, əmək, xidmətlər, fəaliyyətin inkişafı və istehsal prosesi üçün təhlükəsizlik və rahatlıq kimi bütün vacib məqamları təklif edir.

Yeni Ələt limanı qərb (Türkiyə və AB), cənub (İran və Hindistan) və şimalı (Rusiya) birləşdirən nəqliyyat mərkəzidir. Azərbaycanın bölgələrinə yaxın məsafədə yerləşməklə o, həm də effektiv mərkəz olaraq idarə olunan yüklərin həcmi artıracaqdır. Bundan əlavə, limanın yeni yeri limanı ölkənin daxili hissəsi ilə birləşdirən mövcud magistral və dəmir yolları ilə əlaqələndirilir. AİZ-in yalnız ilk bir neçə ildə 1 milyard dollara yaxın gəlir gətirəcəyi gözlənilir. Azad ticarət zonasının ərazisində həyata keçiriləcək xüsusi vergi və gömrük siyasəti bir sıra prosedurların daha da inkişaf etdirilməsini və sadələşdirilməsini təmin edəcəkdir. Yeni liman Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəmir yolu xətlərini birləşdirən əsas dəmir yolu qovşağında inşa edildiyindən, AİZ-in də dəmir yolu çıxışı olacaqdır. Multimodal tranzit logistika mərkəzi olmaqla yeni liman və AİZ geniş əlavə xidmətlər təqdim edən Mərkəzi Avrasiyada əsas konsolidasiya və paylama mərkəzinə çevriləcəkdir.

Bu gün ölkədə AİZ-lərin yaradılmasına yüksək səviyyədə dəstək var, bunu prezident sərəncamının və hökumətə müvafiq göstərişlərin olması, iqtisadçıların, elm adamlarının, ekspertlərin, müxtəlif dövlət qurumlarının, ictimai-siyasi və iqtisadi birliklərin (təşkilat və fondların), beynəlxalq təşkilatların və fəaliyyətlərin artması sübut edir. AİZ-in yaradılmasının qanunverici problemləri, habelə onların fəaliyyəti ilə bağlı ictimai və ekspert rəyinin formalaşdırılması bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyiş edəcəkdir. Bu mərhələdə əsas məqsəd Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası və milli inkişaf konsepsiyasına əsaslanan AİZ-lərin mürəkkəb və mütərəqqi inteqrasiyası təcrübəsinə əsaslanan, habelə müstəqil qanunvericilik bazasının yaradılması üçün optimal modellərin hazırlanmasıdır. Ölkəmizin qeyri-neft sektoruna innovativ prioritetlərin gətirilməsi üçün Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasını sürətləndirmək, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını artırmaq və AİZ modellərini

tətbiq etmək vacibdir. Bunlar iqtisadi inkişaf, regional integrasiya və bölgədəki ticari-iqtisadi əməkdaşlıq prosesləri, dünya iqtisadi sisteminin qloballaşması və liberallaşdırılması, dünyada baş verən iqtisadi dəyişikliklər və effektiv böhran əleyhinə tədbirlərdir (Билотруд Н.И.,2018:s.8).

Azad iqtisadi zonaların yaradılması regional və yerli hakimiyyətlərin marağı olmadan həyata keçirilə bilməz.

İqtisadi problemlərdən və müəyyən bir bölgənin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq zonalar həm mürəkkəb (şaxələndirilmiş), həm də ixtisaslaşdırılmış xarakterə malik ola bilər. Hər hansı bir zonanın spesifik ixtisaslaşması əsasən onun inkişafı mərhələsində ortaya çıxır. Zonaların ixtisaslaşması zamanı onların sənaye və investisiya korporasiyalarının müxtəlif formaları ilə vahidinin məqsədəuyğunluğu məsələsini həll etmək lazımdır.

Azad iqtisadi zonaların səmərəliliyi və canlılığı onların yerləşdiyi müəssisələrin kritik kütləsindən, eləcə də bu müəssisələrin bir-birləri üçün bazar şəraiti təmin etmə dərəcəsindən asılıdır, bu da AİZ-in xüsusi iqtisadi mexanizmindən istifadə etməyə imkan verir. Buna görə də zonaların coğrafi (zonal) formasına deyil, funksional (müəssisələri də özündə birləşdirən) formasına diqqət yetirilməlidir.

AİZ-lər dövlət subyektinin iqtisadi sistemi ilə bütün Respublikanın iqtisadiyyatı arasında bir keçid olmağa kifayət qədər qadirdirlər.

İqtisadi baxımdan, AİZ-in yaradılması üç qrup problemə səbəb olur: AİZ-in xarici bazarla, dövlətin iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı münasibətləri və zonaların daxili fəaliyyətinin tənzimlənməsi xarakteri. Birinci qrup problemlərin həlli o qədər də çətin deyil və onların həllində zəngin dünya təcrübəsi toplanmışdır.

AİZ-in əlaqələr formasının seçimi daha çətinidir. Azad zonaların layihələri, bu inkişaf vasitəsinə müraciət etmək istəyən ərazinin xüsusi ehtiyaclarına və məqsədlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycanın ölçüsü, daxili bazarının tutumu, iqtisadi və texnoloji potensialı, təbii sərvətlərlə zənginliyi, ixtisaslı işçi qüvvəsi, qlobal iqtisadi sistemə integrasiyanın nisbətən zəif səviyyəsi və xeyli sayda işsiz

olması - bu və digər amillər, Azərbaycanda yaradılacaq azad iqtisadiyyatların digər ölkələrdə olan azad zonalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənəcəyini iddia etməyə imkan verir (məsələn, açıq iqtisadiyyatı olan ölkələrdən, yüksək məşğulluğu olan ölkələrdən və texnoloji olaraq inkişaf etməmiş ölkələrdən) (Билогруд Н.И.,2018:s.8).

Yeni bir model inkişaf etdirilərkən, anklav xarakterli AİZ-lərin yaradılması ilə yanaşı, həm də ölkə iqtisadiyyatına maksimum integrasiya edə biləcək AİZ-lərin yaradılması üçün də öhdəliklər təyin oluna bilər. Cəhdlər həmçinin AİZ xaricində yerləşən tədqiqat mərkəzlərinin elmi və texniki potensialının cəlb edilməsinə də yönəldilməlidir. Bundan əlavə, AİZ-lərdə Respublikanın həm dövlət orqanlarını, həm də dövlət subyektlərinin nümayəndəliklərini və xarici iştirakları özündə birləşdirən zona idarəetmə orqanlarının xüsusi formalarının yaradılması da tələb olunur. Nəticə etibarilə, hazırda Respublikada mövcud olan konkret şərtlər, yaradılan azad iqtisadi zonaların idarəetmə modellərinin unikallığını müəyyənləşdirir ki, bu da əvvəlki modellərdən xeyli fərqlənəcəkdir.

Respublikada azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün təklif olunan əsas dəstək tələblərinə və regionun coğrafi və iqtisadi şərtlərini nəzərə alaraq, yerli özünüidarəetmənin inkişafına dəstək olaraq azad iqtisadi zonaların aşağıdakı formalarının yaradılmasını təklif edirik (Абаева Л.,2017:s.31-47):

- 1) azad limanlar və hava limanları;
- 2) azad müəssisə zonaları;
- 3) azad istirahət zonaları;
- 4) Respublikanın dövlət sərhədi ilə əlaqəli azad sərhəd zonaları;
- 5) Respublikanın dəniz zonası.

Bu zaman bu zonaların aşağıda qeyd edilən statuslar üzrə ayrılmasını təklif edirik: federal səviyyədə, iqtisadi bölgə səviyyəsində və dövlət subyekti səviyyəsində.

Federal səviyyəli zonalara azad limanları və hava limanlarını - daxil etməyi təklif edirik. Buna misal olaraq Ələt hava limanını göstərmək olar.

İqtisadi bölgə səviyyəsində yaradıla biləcək azad iqtisadi zonalara dövlətin bütün subyektlərində yerləşən qarşılıqlı əlaqəli müəssisələr kompleksi əsasında yaradılan azad müəssisə zonalarını aid etmək olar.

İlk növbədə bunlara maşınqayırma və neft emalı müəssisələri daxildir:

Respublikanın subyektlərinin maşınqayırma potensialını əhatə edən azad biznes zonası yaratmaq üçün əsas şərtlər mövcuddur. Bu zonaya daxil olan müəssisələr aşağıdakı məhsulların istehsalına yönələ bilər (Абаева Л.,2017:s.31-47):

- məişət məhsulları və onun bazasında hazır məhsul istehsalı üçün radioelement bazası;

- radio naviqasiya avadanlıqlarının istehsalı ;
- kiçik gəmiqayırma;
- bərpa olunan energetika;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün avadanlıq və maşın istehsalı;
- tikinti sənayesi üçün avadanlıq və maşın istehsalı;
- neft emalı üçün avadanlıq və maşın istehsalı.

İstehsal məlumatlarını əhatə edən azad müəssisə zonası konsern tipində və ya böyük bir maliyyə-sənaye qrupu şəklində yaradıla bilər. Belə bir azad müəssisə zonasının yaradılması bir sıra problemləri həll edir (Алексеев А; Вардомский Л.,2018:s.45-48):

- 1) onlar yerli iqtisadiyyatın daxili tərkib hissəsidir və onun problemlərinin həllində iştirak edirlər;

- 2) zonadakı hər bir müəssisə eyni vaxtda böyümə nöqtəsi olacaq və yerləşdiyi bölgələrin iqtisadiyyatının sürətli inkişafına töhfə verəcək;

- 3) regional və yerli hakimiyyət orqanlarının bu sahələrin inkişafında maraqlı olması məsələsi həll olunur, çünki bu zonalar məşğulluğun əhəmiyyətli artımını təmin edəcəklər;

- 4) zonaların ixtisaslaşmasını müxtəlif sənaye və investisiya kooperasiyaları ilə birləşdirmək üçün bir fürsət yaranır;

5) orada yerləşən müəssisələrin yüksək kritik kütləsi bir-birinin bazarını təmin edəcək ki, bu da AİZ-in xüsusi iqtisadi mexanizmindən istifadə etməyə imkan verəcəkdir;

6) bu istehsal müəssisələri baza infrastrukturuna, insan resurslarına malikdir və enerji mənbələri ilə tam təmin olunur, yerli və beynəlxalq rabitə kanallarına çıxışı var, eyni zamanda ölkə subyektinin qalan iqtisadiyyatı ilə fəal əlaqə saxlaya bilər;

7) genişmiqyaslı xarici sərmayə üçün imkan yaradır;

8) bu azad müəssisə zonasının məhsulları üçün satış bazarının gücü əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir.

İqtisadi bölgə səviyyəsində azad iş zonasının mümkün bir forması neft emalı zonası ola bilər. Belə bir strukturun perspektivi, böyük neft hasilatı və nəqliyyat ehtiyatlarına sahib bölgələrdə investor maraqları ilə əlaqələndirilir.

Respublikanın fərdi subyekti səviyyəsindəki azad iqtisadi zonalara, azad istirahət zonaları və sərhəd zonaları daxildir. Kurort ərazilərinə ekoloji və iqtisadi bölgə statusu vermək və burada kurort kompleksi müəssisələrinin və istirahət və turizm obyektlərinin xüsusi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üçün rejim yaratmaq lazımdır.

Ölkədə tətbiq oluna bilən xüsusi bir bölgə sərhəd bölgələridir. Dağıstanla sərhəd bölgələri ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət zonalarının yaradılması təklif olunur.

Bu azad iqtisadi zonaların cəlbedicilik amillərini xarici investorlar üçün təsnif edərkən, xammal bazasının olması, inkişaf etmiş sənaye və nəqliyyat infrastrukturunu, aşağı əmək xərcləri və bazar infrastrukturunun kifayət qədər inkişafı kimi parametrlərin kifayət qədər cəlbediciliyinə işarə etmək olar. Eyni zamanda, xarici investorları cəlb etmək üçün vergi, valyuta, gömrük rejimi və investorların hüquqi müdafiəsi sahələrində əlverişli şərait yaradılması nəzərdə tutulur (Андреев В. О., 2017:s.26-28).

Təklif olunan üç səviyyəli sistemin maliyyə və vergi mexanizmində müxtəlif stimullaşdırıcı amillər sistemlərindən istifadə etmək olar. İqtisadi bölgə zonaları üçün

azad istehsal zonasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq güzəştlər təklif edilə bilər.

Aşağıdakı güzəştləri təklif etmək mümkün ola bilər (Бойко С.,2016:s.51-54):

- Müəssisələrin gəlirinə 50% endirim;
- Maşınqayırma və cihaz istehsalı müəssisələrinin məhsullarını ixracı zamanı əlavə dəyər vergisinə 100% endirim;
- maşınqayırma və cihaz istehsalı məhsullarının yığılması üçün texnologiyalar, hissələr, montajlar və fərdi bloklar idxalçıların gömrük rüsumlarından azad edilməsi və analogi sahələrin hazır məhsullarında bu rüsumların artırılması;
- Tikinti materialları satışının gəlir vergisinə 50% endirim;
- Əmlak vergisinə -100% endirim;
- işə götürülmüş hər bir əlavə şəxs üçün müəssisələrin gəlir vergisindən vergi tutulmalarda endirimlərin tətbiqi.

Hər zonada AİZ-in inkişafı üzrə Komitə yaradılmalıdır. Komitə hökumət və AİZ-in fəaliyyət ilə bağlı məsələlərdə AİZ rəhbərliyi ilə sıx işləməlidir. Eyni zamanda, idarəetmə strukturuna yalnız istehsal deyil, həm də maliyyə sahəsini əlaqələndirən orqanların daxil olması vacibdir. Komitə yerli idarəetmə orqanlarının funksiyalarını əvəz etməməlidir və zonada qurulmuş iqtisadi və hüquqi rejimə zidd deyilsə, AİZ sakinlərinin təsərrüfat və digər fəaliyyətlərinə qarışmaq hüququna malik olmamalıdır. Komitə yalnız onların səmərəli işləmələri üçün şərait yaratmalıdır. Bu baxımdan dövlətin, regional rəhbərliyin və AİZ-in inkişafı üzrə komitənin funksiyalarını düzgün bölmək lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqatlara əsasən aşağıda qeyd edilən nəticələr xüsusi olaraq diqqət mərkəzində olmalıdır:

1. AİZ, əməyin ərazi bölgüsünün təşkili formalarından biri kimi, həqiqətən də ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün mühüm imkanları təmsil edir.

2. Azad iqtisadi zonalar, artan iqtisadi fəaliyyətin nüvələrinin meydana gəlməsinə kömək edir, tədricən şökməkdə olan periferiyanın iqtisadi fəaliyyətini bərpa edir.

3. Müəyyən şərtlərdə azad iqtisadi zonalar texnoloji bir irəliləyiş əldə edə və elmi cəhətdən intensiv, rəqabət qabiliyyətli sənaye yarada, həm xarici, həm də milli investorlara kapital axını təmin edə bilər. Bu zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

a) azad iqtisadi zonaların sürətlə əhatələməsi və yüksək iqtisadi səmərəliliyi, investisiya cəlbəediciliyi, iqtisadi inkişafın səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa ərazinin təsərrüfat gücü də o qədər yüksək olar. Bu fakt bazar iqtisadiyyatı şəraitində məntiqlidir, burada AİZ-lərin sıfırdan təşkili dövründə nisbətən kiçik sərmayə ilə qazanc əldə etmək daha sürətli olur - bu, bazarın dəyişməz qanunudur. Buna görə nəqliyyat infrastrukturunu ilə təmin olunmayan inkişaf etməmiş ərazilərdə AİZ-lərin yaradılması AİZ-in yaradıldığı ərazinin inzibati orqanlarının diqqəti ilə müşayiət olunmalıdır.

b) Azad iqtisadi zonalar üçün ikinci zəruri tələb, ərazinin xüsusiyyətindən asılı olaraq onun növünün elmi əsaslı seçilməsidir. Müvafiq elmi və texnoloji dəstəyi olmayan, kadr, infrastruktur olmayan ərazilərdə texnopolislər, texnoparklar yaratmaq - uğursuzluğa düçar olmağa səbəb olar.

4. Ölkədə AİZ-lərin yaradılması təcrübəsi göstərdi ki, xarici investor ən çox cəlb edən amil aşağıda qeyd edilənlərdir: a) kapital qoyuluşunun tez geri qaytarılmasına zəmanətin verilməsi; b) sonradan investorların hər hansı bir strateji maraqlarının uğurlu həllinə dair bir vədin verilməsi; c) investorların bölgənin sonrakı inkişafında

və onun iqtisadiyyatının formalaşmasında idarəedici qüvvə kimi iştirakının mümkünlüyü.

5. AİZ-lərin istənilən növünün uğurlu fəaliyyətində onların fəaliyyətinin qanuni və normativ bazası xüsusi yer tutur. Tədqiqat göstərdi ki, sonuncu vəziyyət AİZ-in uğurlu fəaliyyətində həlledicidir.

6. Son illərdə AİZ-lərin fəaliyyəti bir müddət kəskin tənqid olunur. Xüsusilə, onların dəniz zonası növü tənqiddə məruz qalıb. Lakin artıq iki ildir ki, dünya dövrü (və elmi) mətbuatı beynəlxalq əmək bölgüsünün bu formasına hücum etməyi dayandırıb və bu sahədə əlavə tədqiqatların aparılması tələb edilir.

Tədqiqata dair əsas təkliflər:

Aparılan təhlil bizə bir sıra müddəalar hazırlamağa imkan verir ki, onların nəzərə alınması AİZ-in səmərəliliyinin artırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Bunların arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1. Azərbaycan Respublikasında Azad İqtisadi Zonalar haqqında qanunun qəbul edilməsi ölkədə AİZ-in uğurlu fəaliyyətinə atılan ilk addımdır, buna görə də uğurlu yerli və xarici təcrübəyə əsaslanaraq tənzimləyici bazanın inkişafında yaranan müsbət meylləri davam etdirmək lazımdır.

2. Yeni qəbul edilmiş qanunun icrası prosesini sürətləndirmək lazımdır, çünki gecikmələr bölgələrə investisiya kapitalının axmasına mənfi təsir göstərə bilər.

3. Bölgə rəhbərliyinin AİZ-in açılması barədə verdiyi qərardan əvvəl sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını nəzərə alaraq, bu ərazidə bir və ya digər növ AİZ-in şərtlərini və inkişaf imkanlarını müəyyən edən dərin elmi araşdırmalar aparmaq lazımdır.

4. Mövcud qanunvericilikdən və bütövlükdə bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının strateji məqsədlərindən kənara çıxmadan, AİZ-in iqtisadi cəhətdən aktiv fəaliyyətini və fəaliyyətinin vergi rejimini sürətləndirmək imkanlarını diqqətlə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar.

5. Seçilmiş AİZ növünün bölgədəki mövcud əmək bölgüsünün inkişafına töhfə verməsi daha faydalı olardı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Davud H. N. Azad iqtisadi zonaların yaradılması imkanlarının qiymətləndirilməsi Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi xəbərlər İctimai və texniki elmlər seriyası say 3 – 2018, s.54-58
2. Dünya təcrübəsində xüsusi iqtisadi zonalar, mövcud vəziyyət, inkişaf perspektivləri mövzusunda ARAYIŞI, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi” BAKI – 2015
3. Əliyev Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonalarda vergilərin mühüm aspektləri Audit jurnalı 2017, № 1 s.16-32
4. Əliyev Ş.T. (2012) Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri, Bakı-Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2012, -360 səh
5. Əliyev Ş.T. Qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi iqtisadi zonaların təşkili məsələləri. Audit jurnalı 2014, № 3 s.46-52
6. Həsənov T.G. (2012) İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma, Dərslik, Bakı-Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, 245 səh.
7. Nuriyev Ə.X. (2010) Regional siyasət və idarəetmənin əsasları, ikinci nəşr, Bakı – Elm ,- 427 səh.

İngilis dilində

1. Adam A. Ambroziak & Christopher A. Hartwell (2017) The impact of investments in special economic zones on regional development: the case of Poland, Regional Studies, DOI: 10.1080/00343404.2017.1395005
2. Kim Y. (2015) What can Africa learn from China’s special economic zones?, The Conversation, -456 pp
3. Nyakabawo W. (2014) The geographic designation of Special Economic Zones, TIPS, 2014

4. Nyakabawo W. The geographic designation of Special Economic Zones, TIPS, 2014
5. Peter L. (2013) Special Economic Zones: Socio-Economic Implications, Journal of Applied Economics pp.2541-2469
6. Willemijn de Jong, Establishing Free Zones for regional development, Library Briefing, Library of the European Parliament, 12/03/2013
7. Zeng D.Z. (2015) Global Experiences with Special Economic Zones –With a Focus on China and Africa, The World Bank, Trade and Competitiveness Global Practice, -569 pp

Rus dilində

1. Абаева Л. Калининградская свободная экономическая зона: хозяйственные и геополитические параметры и перспективы развития // Вестник научной информации / Институт международной экономики и политики исследований РАН. М., 2017. - №4. - ст. 31-47.
2. Абдул Р.А. Анализ эффективности инвестиций в свободных экономических зонах: Автореферат диссертации кандидата экономических наук / Центросоюз России. Московский университет потребительской кооперации. М., 2016, ст.1-23
3. Аверянова О.Д. (2017) Финансовые отношения в свободных экономических зонах: Автореферат диссертации кандидата экономических наук / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. СПб., -117 стр
4. Алексеев А. Свободная экономическая зона Шереметево // Внешняя торговля. 2017. - № 1. - ст. 45 - 48
5. Алексеев А., Вардомский Л. Свободная экономическая зона Шереметево // Внешняя торговля. М., 2018 - №1. - ст. 45-48.
6. Андреев В. О законодательной базе создания и функционирования СЭЗ в России // Внешняя торговля. М., 2017 - № 1. - ст. 26-28

7. Белоногова М.П. Специфика правового регулирования предпринимательской деятельности в условиях СЭЗ // Региональные аспекты формирования рыночных мотивационных механизмов. Калининград, 2017. - ст. 104-108.
8. Билогруд Н.И. Влияние свободных экономических зон на развитие международного сотрудничества / Киевский торгово-экономический университет. Киев, 2018. - 17 стр
9. Быков А. Совместные с зарубежными странами свободные экономические зоны: постановка проблемы // Внешняя торговля. М., 2018. - №2/3. - ст.39-40.
10. Бойко С. Необходим закон о свободных экономических зонах // Экономист. 2016. - № 2. - ст. 51 - 54
11. Брагина Е. Иностраный частный капитал // Свободная мысль. — М., 2016.- №9,
12. Бюрго Ж.-М. Свободные зоны как средство экономического развития // Регион: экономика и социология. Новосибирск, 2018 - №1. - ст.51-58.
13. Вунегина И. Опыт создания свободной зоны // Внешняя торговля. - М., 2018.-№9.- ст. 32-34.
14. Грицаук О. Ю, Пряжникова Ю. А., (2012) Свободные экономические зоны: Влияние на социально-экономическое развитие региона. Москва, 294 стр.
15. Гусева, И. А., (2018) Значение особых экономических зон для социально-экономического развития региональной экономики, — М.: Издательство Юрайт, 347 стр.
16. Михайленко М. Н; Жилкиной А. Н., (2015) Особая экономическая зона и ее роль в развитии экономики региона Москва: Юрайт, 302 стр.

17. Пушкин А. В., Богданов. И. Г., (2014) Особые экономические зоны в России. Правовое регулирование, Алпина Паблишер- 232 стр.

Türk dilində

1. Eğilmez, Sevgin (2017), Serbest ekonomik bölgelerin bölgelerin sosyo-ekonomik gelişimindeki önemi, Regional Studies, 27(3): ss.260-264.

İnternet resursları

1. <http://old.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&news=28>
2. http://senaye.gov.az/az/senaye-zonaları/-parks/sumgayit_kimya/
3. <http://senaye.gov.az/content/html/3781/attachments/X%C4%BCsusi%10iqtisadi%10zonalar.pdf>
4. <http://vergijurnali.az/upload/File/6-2015.pdf>
5. <http://wcu.edu.az/upload/Image/Binder%30e-x-3.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azad iqtisadi zonaların təsnifatı.....	23
Cədvəl 2: Azad iqtisadi zonaların təsnifatı.....	25
Cədvəl 3: Türkiyə Azad Zonalarının Məşğulluq məlumatları.....	42
Cədvəl 4: Türkiyədəki Azad Regionların ümumi məşğulluğu, Türkiyə ümumi Toplam məşğulluğu və aralarındakı % fərqi (2010-2017).....	43
Cədvəl 5: Türkiyədəki Azad Bölgələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər sektorlara görə paylanması və Azad Regionların Ümumi məşğulluğu.....	44
Cədvəl 6: Baltikyanı ölkələrdə böhrandan əvvəl və sonrakı dövrdə mal və xidmətlərin ixrac cədvəli (ÜDM-in %) (2007-2016).....	48
Cədvəl 7: Baltikyanı ölkələrdə İnsan Artım İndeksi cədvəli.....	58
Cədvəl 8: Baltikyanı Ölkələrdə AİZ.....	61
Cədvəl 9: AİZ – rin təşkilində şərtləri doğuran amillər.....	66

Diaqramlar siyahısı

Diaqram 1: Sumqayıt Sənaye parkının işçi sayının dinamikası.....	66
Diaqram 2: Azad İqtisadi Zonalarda yaradılmış firmaların say dinamikası.....	67
Diaqram 3: Azad iqtisadi zonalarda yaradılmış iş yerlərinin dinamikası.....	68
Diaqram 4: Zonalar üzrə yatırım (mln manat).....	69
Diaqram 5: Məşğul əhali.....	69

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Hökumət səviyyəsində və Milli İqtisadi İnkişaf Strategiyasında və Struktur İslahatdakı mövqeyə əsaslanan Çin AIZ-lərinin tipologiyaları.....	38
Şəkil 2: AİZ-lərin inkişafı və onların Dünya İqtisadi İntegrasiyası ilə Əlaqəsi.....	39
Şəkil 3: Türkiyə Azad İqtisadi Zonalar Xəritəsi.....	41
Şəkil 4: Azad iqtisadi zonaların ümumi ticarət həcmi ilə məşğulluğun qarşılıqlandırılması.....	43
Şəkil 5: Böhran dövründə və sonrakı dövrlərdə Baltikyanı ölkələrdə real ÜDM artım tempi (2006-2010).....	45
Şəkil 6: İnflyasiya dərəcəsi - HCIP Baltikyanı Ölkələrdə böhrandan əvvəlki və sonrakı dövrdə (2006-2010).....	47
Şəkil 7: Baltikyanı ölkələrdə ÜDM bazar qiymətinə (2008-2017).....	50
Şəkil 8: Baltikyanı Ölkələrdə adambaşına həqiqi ÜDM (€) (2006-2016).....	51
Şəkil 9: Baltikyanı ölkələrə FDI axınları (2008-2016).....	52
Şəkil 10: Baltikyanı ölkələrdə işsizlik dərəcəsi (aktiv əhəlinin %-i) (2008-2017).....	53
Şəkil 11: Baltikyanı ölkələrdə məhsul və xidmətlərin ixracı (2008-2016).....	54
Şəkil 12: Baltikyanı ölkələrdə Cari hesab balansı (2008-2016).....	55
Şəkil 13: Baltikyanı ölkələrdə artım tempi və AB ortalaması (2012-2017).....	56
Şəkil 14: Baltikyanı Ölkələrdə xoşbəxtlik və məmnuniyyət üzrə Avropa həyat keyfiyyəti sorğuları (EQLS).....	58
Şəkil 15: Baltikyanı Ölkələrin Əhalisi (2012-2017).....	59